

7. Rękopisy o nieustalonej proveniencji

W przedwojennej kolekcji rękopisów BN znajdowały się również rękopisy, przy których trudno określić proveniencję z powodu niejasnych informacji lub całkowitego ich braku. Grupa ta jest dość liczna, a łączy ją tylko fakt, że przed wojną książki te znajdowały się w Warszawie. Ten fakt uniemożliwia określenie środowiska, w którym dany rękopis funkcjonował. Można, co prawda, na podstawie różnych drobnych wskazówek zawartych w kodeksach podejmować próbę ustalenia proveniencji, jednak w wielu wypadkach jest to przedsięwzięcie karkołomne. Jak bowiem zinterpretować notę, w której wymienione zostały osoby bez żadnych dodatkowych określeń? Niemożliwe jest np. ustalenie, skąd pochodził niedatowany rękopis z tekstami medycznymi, podpisanymi przez niejakiego R. Leylonde, który w katalogu petersburskim oznaczony był siglum W – zatem pochodził z Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim lub ze zbiorów Biblioteki TWPN (Lat.Q.ch.VI.218)¹. Z konieczności zatem informacje o treści tych kodeksów „bez pochodzenia”, by użyć sformułowania Marii Hornowskiej, mogą być wykorzystane jedynie w badaniu tradycji rękopiśmiennej tekstów, natomiast z dużą ostrożnością należy podchodzić do mętnych informacji o losach książek.

Zbiór ten podzieliłem na mniejsze grupy, kierując się zasadą przynależenia danej książki do jednej z kolekcji nowożytnych, czyli rękopisy o nieustalonej proveniencji:

1. średniowiecznej, pochodzące z Biblioteki Załuskich;
2. średniowiecznej, pochodzące z bibliotek zabranych w 1832 r.;
3. średniowiecznej, pochodzące z Biblioteki Wilanowskiej;
4. nowożytnej.

---

1 Na podstawie siglum W można podejrzewać, że kodeks ten pochodził z jednego ze zbiorów instytucji kościelnych. Nazwisko R. Leylonde – o ile założymy poprawność zapisu – wskazywałoby na Anglika; *nota bene* nieznaną bliżej R. Leylonde miał przepisać teksty w rękopisie z tekstami alchemicznymi (British Library 3671, Sloane MS 3661) – zob. S. Ayscough, *Catalogue of the manuscripts preserved in the British Museum hitherto undescribed*, London 1782, s. 498. Nie wiadomo jednak, czy w kodeksie „warszawskim” Leylonde został wymieniony jako autor czy, co bardziej prawdopodobne, jako kopista. Co więcej, nie wiadomo również, czy wspomniany kodeks pochodził z XV w. – taka informacja znalazła się w katalogu petersburskim. Nieznane są wreszcie losy nowożytne – czy kodeks powstał w Anglii i został przywieziony, czy też powstał gdzie indziej np. na podstawie egzemplarza pochodzenia angielskiego?

W zbiorze tym znalazły się kodeksy, w których wskazówki dotyczące miejsca powstania i funkcjonowania książki były tak ogólne i niejasne, że na obecnym etapie badań trudno rozstrzygnąć lub nawet zasugerować krąg twórców i użytkowników książki. W konsekwencji jedynie zastosowany podział na cztery podgrupy może pozwolić na dalsze sugestie dotyczące wcześniejszych losów kodeksów. O ile bowiem zbiory Biblioteki Załuskich pochodziły zarówno z księgozbiorów polskich, jak i obcych, o tyle zbiory z bibliotek warszawskich (zwłaszcza z Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim) składały się przecież głównie z polskich księgozbiorów kościelnych. Trudno natomiast rozstrzygać o wcześniejszych losach rękopisów pochodzących z Biblioteki Wilanowskiej.

Pewną część kodeksów w tej grupie stanowią rękopisy niedatowane. W tym wypadku kryterium zaliczenia ich do grupy średniowiecznych stanowiły użyty materiał piśmienny (pergamin) oraz zawartość / treść kodeksu.

Siłą rzeczy prezentacja musi być podporządkowana podziałowi tematycznemu, stosowanemu w charakterystykach księgozbiorów nowożytnych, z ujęciem takich działów, jak: Pismo św., egzegetyka, księgi liturgiczne, kaznodziejstwo, pisma teologiczne i ascetyczne, hagiografia, prawo kanoniczne i świeckie, filozofia, historiografia, medycyna, słowniki i podręczniki.

7.1. Rękopisy o nieustalonej proveniencji średniowiecznej

7.1.1. Rękopisy pochodzące z Biblioteki Załuskich (ok. 330 kodeksów)

W zbiorach Biblioteki Załuskich znajdowało się kilkanaście rękopisów z Pismem św., z nieprecyzyjnymi danymi dotyczącymi proveniencji lub bez żadnej informacji o pochodzeniu. Były to egzemplarze zawierające zarówno cały korpus Pisma św. – sądząc na podstawie stosunkowo niewielkich rozmiarów niektórych kodeksów, były to prawdopodobnie przekazy tzw. Biblii paryskiej² – jak też poszczególne części, jak Pięcioksiąg³, Stary Testament czy Nowy Testament⁴, a nawet pojedyncze księgi biblijne⁵. W niektórych rękopisach znajdowały się noty, niestety niepozwalające na identyfikację właściciela, jak np. w piętnastowiecznym rękopisie ze Starym Testamentem (Lat.Q.ch.I.58). Wyłącznie w katalogu petersburskim odnotowano imię kopisty – Mikołaj *Begal* – i datę 1439, być może na podstawie zawartego w kodeksie kolofonu; jednak przeglądająca ten rękopis Maria Hornowska nie odnalazła tej noty. W innym

2 Były to kodeksy z XIII w., formatu *octavo* (Lat.O.v.I.37, Lat.O.v.I.40, Lat.O.v.I.42). Odnotować należy również kodeksy większego formatu: Lat.F.v.I.91 z XV w., Lat.Q.v.I.120.

3 Lat.F.ch.I.70 z XV w.

4 Nowy Testament z głosem Mikołaja z Liry (Lat.F.ch.I.71, pochodzący z XV w.).

5 Ewangelia św. Jana zaopatrzona głosem w niedatowanym rękopisie pergaminowym (Lat.O.v.I.21).

kodeksie – czternastowiecznym przekazie Pisma św. – na oprawie kodeksu znajdował się superekslibris z herbem Stanisława *Lengneii* i datą 1774 r. (Lat.O.v.I.94). Niestety, nie udało się ustalić osoby właściciela, prawdopodobnie błędnie zapisano nazwisko⁶.

Liczne były wykłady, glosy i komentarze do poszczególnych ksiąg biblijnych, zwłaszcza do Księgi Psalmów, jak np. dwa przekazy *Glossa in psalterium* Mikołaja z Liry⁷ czy komentarze Konrada z Soltau⁸ i Piotra z Harenthals⁹. Wspomnieć należy również o wykładach do innych ksiąg, jak *Expositio libri Sapientiae* Roberta Holcota (Lat.F.ch.I.446), czy o glosie do Listów św. Pawła (Lat.O.ch.I.50). Ponadto w jednym z kodeksów pergaminowych z XII w. znajdował się komentarz do Pieśni nad Pieśniami Haimona z Auxerre (Lat.O.v.I.44). Pomocne w interpretacji Pisma św. były również inne teksty, jak np. wiersze mnemotechniczne na temat Pisma św. z glosą interlinearną w niedatowanym kodeksie (Lat.F.ch.I.513), dwa piętnastowieczne kodeksy z przekazem tekstu *Roseum memoriale divinorum eloquiorum* benedyktyna Piotra z Rosenheimu (Lat.Q.ch.I.106, Lat.Q.ch.I.107 z 1468 r.), *Psalmorum argumenta* i fragment słownika biblijnego – mamotrektu (lityry A–Ch) – z XV w. (Lat.O.v.I.144). Do tej grupy rękopisów zaliczyć można również popularne w późnym średniowieczu teksty o Męce Pańskiej, będące zestawieniem przekazów ewangelicznych, jak np. w kodeksie Lat.O.ch.I.62 z XV w.

W wypadku ksiąg liturgicznych pewną pomocą w określeniu pochodzenia może służyć określenie diecezji w tytule rękopisu. Dotyczy to np. brewiarzy¹⁰, mszałów¹¹ czy rytuałów¹².

6 W trakcie redakcji tekstu Sławomir Szyller zaproponował inną lekcję nazwiska: *Lescyncii*, co wskazywałoby na króla Stanisława Leszczyńskiego jako właściciela rękopisu. Zaproponowana lekcja jest bardzo prawdopodobna, tym bardziej że rękopis znajdował się w zbiorach Załuskich (Józef Andrzej Załuski był zwolennikiem Stanisława Leszczyńskiego w czasie walk o tron polski). Ale pojawia się inny problem związany z datą – Leszczyński zmarł w 1766 r., zatem osiem lat przed oprawieniem książki, natomiast Załuski w 1774 r., a więc w roku, który miał widnieć na oprawie. Bardzo więc możliwe, że w katalogu petersburskim błędnie zapisano datę (np. zamiast 1714).

7 Dwa kodeksy: z 1411 r. (Lat.F.ch.I.121), 1414 (Lat.F.ch.I.135).

8 CONRADUS DE SOLTAU, *Expositio super Psalterium* (Lat.F.ch.I.400 z XV w.).

9 PETRUS DE HARENTHALS, *Collectarius super librum Psalmorum* (Lat.F.ch.I.524 z XV lub XVI w.).

10 Brewiarz do użytku diecezji Bourges z przełomu XIII i XIV w. (Lat.O.v.I.56); Brewiarz *ad usum ecclesiae Belgicae* (niedatowany, Lat.O.ch.I.1); Brewiarz z XIII w., jak odnotowała Hornowska – pochodzenia obcego (Lat.F.v.I.28); Brewiarz z XII–XIII w. (Lat.F.v.I.41) – pochodzenia obcego; Brewiarz z XV w. (Lat.F.v.I.82) albo powstał w Polsce, albo znalazł się wcześniej w zbiorach polskich, gdyż dodano hymn ku czci św. Stanisława: *Dies adest celebris*; Brewiarz polski z XIV lub XV w. (Lat.Q.ch.I.6); Brewiarz krakowski z lat pięćdziesiątych XV w. (Lat.Q.ch.I.88); Brewiarz do użytku Kościoła belgijskiego (*ad usum ecclesiae Belgicae*) z przełomu XIII i XIV w. (Lat.O.v.I.55); *Breviarium hebdomadarum* z XV w. (Lat.O.v.I.132); Brewiarz powstały prawdopodobnie przed 1470 r., w którym dopisano święto Wacława (Lat.O.ch.I.12); *Breviarium nocturnum* z pierwszej połowy XV w. (Lat.O.ch.I.15); *Breviarium Romanum s. Psalterium* (prawdopodobnie jednak psalterz), niedatowany (Lat.O.ch.I.16); Brewiarz niedatowany (Lat.O.ch.I.18).

11 Mszał na użytek Kościoła polskiego: Lat.F.ch.I.431 z XV w.; Mszał krakowski, datowany na okres po 1389 r.: Lat.Q.v.I.116; Mszał krakowski – fragment z XVI w.: Lat.Q.v.I.207. Bez określenia geograficznego mszał z XV w.: Lat.Q.v.I.191.

12 Rytuał bez określenia geograficznego: Lat.Q.v.I.197 z XV w.

Tylko w nielicznych wypadkach można wskazać środowisko, w którym kodeksy te funkcjonowały, np. z benedyktynami lub cystersami mógł być związany kodeks zawierający *Martyrologium Romanum* oraz *Regułę św. Benedykta* – oba teksty zostały przepisane w 1489 r. (Lat.O.v.I.125). Z kolei ze środowiskiem dominikanów łączyć należy rękopis przepisany po 1425 r., zawierający *Instructiones officiorum* z listą klasztorów i historią zakonu (Lat.Q.v.I.167). Niestety, brak dalszych wskazówek uniemożliwia stwierdzenie, czy kodeks ten był pochodzenia polskiego.

W wypadku niektórych ksiąg liturgicznych nie jesteśmy nawet w stanie zidentyfikować typu księgi. Jednym z wcześniejszych rękopisów liturgicznych ze zbiorów Biblioteki Załuskich był pochodzący z początku XII w. sakramentarz, określany również jako brewiarz (Lat.Q.v.I.25). Identyfikacja typów niektórych ksiąg liturgicznych w wielu wypadkach mogła być błędna. Na przykład jeden kodeks z XIII w., małego formatu (*octavo*), miał być antyfonarzem (Lat.O.v.I.32). Inne księgi określone jako antyfonarze były formatu większego¹³. Na marginesie, mały rękopis, datowany na przełom XIII i XIV w., określony został jako *graduał* – *Graduale Parisiense* (Lat.O.v.I.57).

Wyjątkowo podawane były informacje o zawartości kodeksów, które mogłyby przyczynić się do uściślenia miejsca pochodzenia i/lub miejsca użytkowania rękopisu. Na przykład w opisie kodeksu *Martyrologium*, datowanego na okres między X a XII w., wymieniony został św. Suibert – jeden ze świętych czczonych przede wszystkim w archidiecezji kolońskiej, co może sugerować proveniencję kalendarza. Jednak należy pamiętać, że kodeksy pochodzące z obszaru tej archidiecezji znajdowały się także w polskich zbiorach wczesnego średniowiecza, by wspomnieć choćby *Sakramentarz tyniecki*. Trudno zatem stwierdzić cokolwiek więcej na ten temat.

Ponadto w zbiorach Biblioteki Załuskich znajdował się lekcjonarz z XIV w. (Lat.Q.v.I.140) oraz niedatowany kodeks zatytułowany: *Hymni ecclesiae Romanae glossati* (Lat.Q.ch.I.171).

Interesującą i bogatą część kolekcji rękopisów bez proveniencji średniowiecznej stanowiły psalterze¹⁴, pełniące w średniowieczu funkcję modlitewników, ale również podręczników, oraz małe kodeksy zawierające teksty do dewocji prywatnej, zarówno *Godzinki*¹⁵, jak i zapewne innego typu zbiory modlitw, określane jako *Praecatoria*¹⁶. Kodeksy te zostały częściowo wymienione wyżej – część z nich zawierała bowiem nazwiska właścicieli z czasów nowożytnych. Wyjątkowo tylko

13 Zob. Lat.F.v.I.87 z XIV lub XV w., raczej fragment, liczący 48 k.; Lat.Q.v.I.115 z lat 1389–1391; Lat.Q.v.I.118 z XIV w.; Lat.Q.ch.I.7 być może z XIV w.

14 Psalterz: Lat.O.v.I.45 z XIII w.; Lat.F.v.I.108 z XV w.; Lat.F.v.I.118 z XVI w.

15 Liczne były *Godzinki*, zarówno formatu większego (24 × 17, 5 cm), jak i mniejszego (17,2 × 12,8 cm czy 15 × 11 cm) w językach łacińskim i francuskim (zob. Lat.Q.v.I.113, Lat.Q.ch.I.37, Lat.O.v.I.23, Lat.O.v.I.25, Lat.O.v.I.31, Lat.O.v.I.62, Lat.O.v.I.63, Lat.O.v.I.64, Lat.O.v.I.68, Lat.O.v.I.71, Lat.O.v.I.75, Lat.O.v.I.76, Lat.O.v.I.77, Lat.O.v.I.78, Lat.O.v.I.80, Lat.O.v.I.82, Lat.O.v.I.83, Lat.O.v.I.115, Lat.O.v.I.117, Lat.O.v.I.118).

16 *Praecatorium* z XIII w. (Lat.O.v.I.51).

podawana była data, zresztą ze schyłku średniowiecza, niedotycząca prawdopodobnie czasu powstania rękopisu¹⁷. Wśród nich wspomnieć należy o rękopisach należących do przedstawicieli dynastii europejskich, np. jeden kodeks należał do Marii Medycejskiej (Lat.O.v.I.70), która ofiarowała go następnie chirurgowi nazwiskiem Dathy, drugi modlitewnik należał do króla Henryka Walezego (Lat.O.v.I.22). Inny z piętnastowiecznych modlitewników, datowany w katalogu petersburskim na lata 1389–1441, należał, ale już w epoce nowożytnej, do znanego kolekcjonera biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego (Lat.Q.v.I.169).

Na marginesie dodać warto, że mały format i bogate z reguły zdobienia tych kodeksów sprawiały, że były one cennym przedmiotem kolekcjonerskim, łatwym do kradzieży, można się zatem spodziewać, iż nie wszystkie one uległy zagładzie w 1944 r. O czterech egzemplarzach wiadomo, że „zniknęły” w czasie transportu rękopisów z Krakowa do Warszawy w 1940 r.¹⁸ Tego typu rękopisy mogą zatem znajdować się w jakimś księgozbiorniku, zarówno instytucjonalnym, jak i prywatnym, jednak lakoniczność posiadanych przez nas opisów w znaczący sposób utrudnia identyfikację oraz ewentualne roszczenia.

W grupie kodeksów teologicznych bez ustalonej proveniencji średniowiecznej z Biblioteki Załuskich dostrzec należy bogactwo i różnorodność tekstów oraz starą metrykę niektórych rękopisów. Między innymi w zbiorach BN znajdowały się rękopisy zawierające teksty św. Augustyna, pierwszy, z kazaniem, pochodził z X w. (Lat.Q.v.I.24), drugi był datowany na XII lub XIII w. (Lat.F.v.I.23), trzeci na XIII w. (Lat.Q.v.I.83). Jeden z kodeksów z XIII w. zawierał kolekcję tekstów św. Augustyna oraz Anzelma z Canterbury (Lat.Q.v.I.82). Ponadto w kodeksach znajdowały się teksty Ojców i Doktorów Kościoła oraz innych uczonych teologów¹⁹. Należy również odnotować anonimowe kwestie teologiczne w czternastowiecznym rękopisie liczącym raptem pięć kart (Lat.F.ch.I.443) oraz także nieznanego autorstwa wykład Mszy św. czy traktat o chwale Krzyża Św. w piętnastowiecznym rękopisie papierowym (Lat.O.ch.I.81).

Interesującym kodeksem był pergaminowy przekaz z XIII lub XIV w. tekstu *Divinae Institutiones* apologety wczesnochrześcijańskiego Laktancjusza (Lat.F.v.I.36). Sam rękopis został zatytułowany *Joachim de origine erroris*. Friedrich Stegmüller,

17 W kodeksie Lat.O.v.I.116: *R. de Champanges 1492*. Z tego też roku pochodził inny egzemplarz *Godzinek*, prawdopodobnie przepisany przez kapłana M. A. (*presbyter m.a.*) w północnych Włoszech (krag florencki?).

18 Były to: Lat.O.v.I.31, Lat.O.v.I.75, Lat.O.v.I.77, Lat.O.v.I.128.

19 Np. Ps.-Augustyn (Lat.Q.ch.I.266, Lat.O.ch.I.42); Jan Kasjan (Lat.O.ch.I.57 z XV w.); Grzegorz Wielki (Lat.Q.v.I.126 z XIV w.); Izydor z Sewilli (Lat.Q.v.I.176); Piotr Damiani (Lat.Q.ch.I.138); Hugo ze Św. Wiktora (Lat.O.ch.I.55); Ryszard ze Św. Wiktora (Lat.Q.v.I.164 z XIV w.); Bernard z Clairvaux (Lat.O.v.I.131 z XV w.) – w kodeksie tym znajdowało się *Speculum BMV* przypisane Bernardowi, lecz prawdopodobnie autorstwa Konrada Holtnickera z Saksonii; Albert Wielki (Lat.Q.ch.I.133 prawdopodobnie z XV w.; Lat.O.v.I.91 – nie datowany); Bonawentura (Lat.Q.v.I.183, Lat.Q.ch.I.143 z XV w.); Henryk de Frimaria, *Tractatus de quattuor instinctibus* – w nie datowanym rękopisie wymieniony jako *Instinctus IV* – być może fragment, liczący 13 kart (Lat.Q.ch.I.176).

który w czasie okupacji oglądał kodeks, określił treść jako tekst Ps.-Joachima de Fiore, z adnotacją, że było to anonimowe *Opusculum de vera religione* w siedmiu księgach, w późniejszych czasach przypisane Joachimowi (być może przez Józefa Andrzeja Załuskiego)²⁰. W zbiorach Biblioteki Załuskich znajdowały się także przekazy innych tekstów Laktancjusza – *De ira Dei* oraz *De opificio Dei* w niedatowanym kodeksie (Lat.F.ch.I.424).

Wspomnieć również należy o rzadko obecnych w zbiorach europejskich tekstach teologicznych, jak komentarz do *Sentencji* Piotra Lombarda autorstwa Alfonsa Vargas z Toledo (Lat.F.ch.I.521 z XV lub XVI w.) czy *De contritionis veritate aureum opus* Giovanniego Ludovica Vivaldiego (zm. ok. 1540) w rękopisie z 1506 r. (Lat.F.ch.I.529).

W wypadku niektórych kodeksów teologicznych można określić region, w którym książki te powstały i funkcjonowały. Dotyczy to zwłaszcza tekstów związanych z husytyzmem oraz reakcją antyhusycką. Niewątpliwie z kręgu środkowoeuropejskiego pochodził rękopis z tekstami teologicznymi (Hugo z Fouilloy, *De claustrum animae* oraz Anzelma *De similitudinibus*), gdzie znalazło się również kazanie Jana Stekny na niedzielę *Ramis palmarum* (Lat.F.ch.I.45). Podobnego pochodzenia był piętnastowieczny rękopis zawierający postyllę Konrada Waldhausera oraz kazanie o św. Marii Magdalenie (Lat.F.ch.I.183), a także kodeks z tekstami dotyczącymi husytyzmu (Lat.Q.ch.I.49). Innym rękopisem z tekstami autorów czeskich był datowany na pierwszą połowę XV w. kodeks zawierający m.in. *De miseria humanae conditionis* Innocentego III, *Paradisus animae* przypisywany św. Albertowi Wielkiemu, traktat o komunii pod dwiema postaciami (*Litterae Eloquenti viro*), dzieło Mateusza z Krakowa o siedmiu grzechach głównych oraz kazanie soborowe, wygłoszone w 1433 r. przez Jana Sylwana z Pragi (Lat.Q.ch.I.177). Wśród innych bohemików z kolekcji Załuskich były *Positiones* Jana Husa i Hieronima z Pragi oraz *Dialogus sive speculum ecclesiae militantis* Jana Wiklefa, przepisane w 1471 r. (Lat.Q.ch.I.182), jak też kazania Jana Husa (Lat.Q.ch.I.183). Z kolei w innym kodeksie znajdowała się antyhusycka mowa Stanisława ze Znojma (Lat.Q.ch.I.210). Wreszcie wspomnieć można o kolekcji tekstów husyckich i antyhusyckich powstałych w czasach panowania Jerzego z Podiebradów (Lat.F.ch.IV.102). W księgozbiore Biblioteki Załuskich znajdował się jeszcze jeden kodeks z tekstami uznanymi przez Kościół za niebezpieczne. W papierowym kodeksie obok wykładu Dekalogu i traktatu Ps.-Izydora *De institutione bonae vitae* znalazły się dwa teksty Jana Wiklefa *De amore* oraz *18 conclusiones* (Lat.O.ch.I.49). Również w Europie Środkowej powstał kodeks z początków XV w. z tekstem *De summo bono* Izydora z Sewilli, traktatem Mateusza z Krakowa *De modo confitendi et de puritate conscientiae* oraz kazaniem (Lat.Q.ch.I.192).

20 Zob. *Repertorium biblicum medii aevi*, collegit, disposuit, edidit F. STEGMÜLLER, t. 1–11, Madrid 1940–1980, nr 4032.

Prawdopodobnie polskiego pochodzenia był przekaz tekstu Jana Merkelina *De instructione simplicium sacerdotum* (Lat.Q.v.I.189). Podobnie przekaz tekstu znanego jako *Determinatio Basiliensis*, którego autorstwo przypisywano biskupowi krakowskiemu Tomaszowi Strzemińskiemu bądź uczonemu z kręgu Uniwersytetu Krakowskiego, powstać mógł w Polsce, choć – jak podejrzewał Jan Fijałek – kodeks ten pochodził być może z księgozbioru katedry w Ołomuńcu (Lat.Q.ch.II.120)²¹.

W kręgu czeskim lub polskim powstał rękopis, w którym znajdował się utwór określony jako: Albertus Polonus, *Dyalogus* (Lat.O.ch.I.40). Alfred Blumenstok określił go jako *pisemko teologiczne*²². Incipit wskazywał, że był to tekst w formie dialogu Chrystusa z człowiekiem, zaczynający się cytatem z Księgi Habakuka [Hab. 1, 2]. Na tej podstawie można zidentyfikować utwór jako *Libellus bilogorum ad archidiacoum Gurimensem* autorstwa arcybiskupa praskiego Jana Jenštejna. Tekst znany jest obecnie z trzech przekazów: watykańskiego, praskiego oraz gdańskiego²³. Kodeks z Biblioteki Załuskich, z błędną identyfikacją, pozostawał nieznanym. Powstaje jednak pytanie, dlaczego utożsamiono autora tekstu z bliżej nieznanym Polakiem – Wojciechem (Albertem). Prawdopodobnie po *Libello bilogorum* znajdowały się pieśni (*carmina*), wśród których była również *De fortuna Alberti* – tekst, zidentyfikowany przez Aleksandra Brücknera jako przekaz czternastowiecznej pieśni o wójcie krakowskim Albercie²⁴, co tym bardziej potwierdzałoby hipotezę o polskim pochodzeniu książki.

W księgozbiore Załuskich obecna była również literatura mistyczna – interesujący rękopis papierowy z XV w. zawierał oprócz słownika łacińsko-niemieckiego także zapis wizji i kontemplacji trzynastowiecznej mistyczki niemieckiej Mechtyldy z Hackeborn, znany jako *Liber specialis gratiae* (Lat.Q.ch.XVII.27). W zbiorach znajdowały się też teksty teologiczne popularne w kręgu *devotio moderna*, np. niewielki, bo liczący raptem 34 karty, przepisany ok. 1404 r. kodeks zawierał wczesny przekaz powstałego ok. 1390 r. tekstu *Cordiale de quattuor novissimis*. Do

21 Zob. J. N. FIJAŁEK, *Mistrz Jakób z Paradyża*, t. 1, s. 395.

22 Zob. A. BLUMENSTOK, *Wiadomość o rękopisach*, s. 458, nr 73.

23 Zob. P. SPUNAR, *Repertorium auctorum Bohemorum provecum idearum post universitatem Pragensem conditam illustrans*, t. 1 (Studia Copernicana, 25), Wratislaviae 1985, s. 63, nr 82; C. CARDELLE DE HARTMANN, *Lateinische Dialoge 1200–1400*, s. 648, nr R67B. W wydaniu tekstu oparto się na dwóch kopiach (z pominięciem kodeksu gdańskiego odkrytego przez P. Spunara) – zob. R. E. WELTSCH, *Archbishop John of Jenstein (1348–1400). Papalism, Humanism and Reform in Pre-Hussite Prague*, La Haye-Paris 1968, s. 198–206.

24 Brückner wspominał o tym w recenzji z pracy Piotra Chmielowskiego – zob. A. BRÜCKNER [rec.], Chmielowski Piotr, *Historia literatury polskiej z przedmową Bronisława Chlebowskiego. Z ilustracjami*, tom I, Warszawa 1899, str. 253, 8o (Wydawnictwo Biblioteki Dzieł Wyborowych), „Kwartalnik Historyczny”, 14, 1900, s. 74. Wydanie *Pieśni o wójcie krakowskim Albercie* – zob. H. KOWALEWICZ, *Pieśń o wójcie krakowskim Albercie*, „Pamiętnik Literacki”, 56, 1965, 3, s. 134–136; *Antologia poezji łacińskiej w Polsce*, t. 1: *Średniowiecze*, red. I. LEWANDOWSKI, oprac. K. LIMAN, Poznań 2004, s. 362–369 (tekst łaciński, tłumaczenie polskie Z. KUBIAKA).

tęgo tekstu dołączony był fragment listu *Ad Blancam comitissam*, przypisywanego Piotrowi Damianemu, na temat śmierci (Lat.Q.ch.I.17).

Odnotać należy różnego typu summy spowiednicze i pokutne, wykorzystywane w duszpasterstwie, jak np. *Summa Pisana* (Bartłomiej de San Concordio, *Summa de casibus conscientiae* – Lat.F.ch.II.220 z XV w.), *Summa de penitentiis* Henryka de Segusio, czy zawarte w tym samym kodeksie *Lumen confessorum* Andreea Didaci de Escobar (Lat.O.ch.II.84 z XV w.), *Summa de poenitentia* (*Summa Innocencii*) autorstwa być może Thomasa de Chobham, przepisana w 1411 r. (Lat.F.ch.I.119), oraz *Manipulus curatorum* Guidona de Monte Rocherii (Lat.Q.ch.I.85).

Licznie reprezentowane były w zbiorach Biblioteki Załuskich teksty kaznodziejskie. Niestety, w wielu wypadkach opis takich kodeksów ograniczony był do ogólnego sformułowania *sermones, postilla, conciones* czy *homiliae dominicales*, ewentualnie z dodaniem okresu liturgicznego (np. wielkopostne) bądź cyklu (*de tempore, de sanctis*), trudno natomiast stwierdzić cokolwiek więcej²⁵. W nielicznych wypadkach określono autora, jak Jakub de Voragine²⁶. Tylko w jednym wypadku można określić miejsce pochodzenia kodeksu, ale wyłącznie bardzo ogólnie. Na jednej z kart w niedatowanym egzemplarzu kazań Jakuba de Voragine wymieniono osoby Jakuba z Wałowic i Andrzeja ze Stanowic, co może wskazywać, że kodeks pochodził być może z diecezji wrocławskiej lub lubuskiej (Lat.Q.ch.I.174).

W kaznodziejstwie wykorzystywane były również inne niż zbiory kazań teksty, jak np. *Dictionarius pauperum* (*Summa de abstinentia*) autorstwa franciszkanina Mikołaja de Byard. Prawdopodobnie ten właśnie tekst znajdował się, obok kazań, w piętnastowiecznym kodeksie (Lat.Q.ch.I.195). Innym takim dziełem było *Speculum exemplorum*, być może autorstwa Jana Buscha, znajdujące się w Bibliotece Załuskich w dwóch przekazach – w rękopisie z XV w. (Lat.Q.ch.I.264) oraz niedatowanym (Lat.Q.ch.I.265). Jako zbiór budujących przykładów służył także przekaz *Gesta Romanorum* z 1444 r. (Lat.Q.ch.I.68).

Interesujący był piętnastowieczny kodeks zawierający m.in. popularny podręcznik kaznodziejski augustianina Tomasza de Tuderto: *Ars sermocinandi*, a także formularz listów i mów Franciszka Zabarelli (Lat.F.ch.I.444). Zarówno zawartość kodeksu, jak i układ tekstów są bardzo podobne do rękopisu Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu (ÖNB Cod. 5513). Być może zachodziła bezpośrednia zależność między tymi kodeksami, jednak trudno na tej podstawie określić pochodzenie kodeksu znajdującego się przed wojną w zbiorach BN.

25 *Sermones*: Lat.F.ch.I.452, Lat.F.ch.I.453, Lat.F.ch.I.457, Lat.F.ch.I.459, Lat.F.ch.I.480, Lat.F.ch.I.494, Lat.F.ch.I.520 – wszystkie z XV w.; Lat.Q.ch.I.124 z ok. 1480 r.; Lat.F.ch.I.368 z 1489 r.; homilie niedzielne *ab Alcuino collectae* (Lat.Q.v.I.188 z XV w.); *Conciones* (Lat.Q.ch.I.83 z połowy XV w.); postylla niedzielna XIV lub XV w. (Lat.Q.ch.I.216); postylla powstała w Polsce (bez daty, Lat.Q.ch.I.217); postylla z XIV w. (Lat.O.v.I.104); postylla autora polskiego, niedatowana (Lat.O.ch.I.64); postylla z XV w. (Lat.O.ch.I.66); kazania XV lub XVI w. (Lat.Q.ch.I.237, Lat.Q.ch.I.238, Lat.Q.ch.I.239); *Sermones de passione Domini* (z XIV w., Lat.O.v.I.110); kazania w rękopisach niedatowanych (Lat.Q.ch.I.151, Lat.Q.ch.I.234).

26 Postilla z XV w. (Lat.F.ch.I.21); *Sermones* z XIV w. (Lat.Q.v.I.132).

Innym ciekawym zabytkiem był kodeks zawierający kazania wygłoszone w czasie soboru w Konstancji, formularz mów (m.in. *Sermo pro doctore mortuo legente*) oraz inne teksty z zakresu prawa kanonicznego, w tym *De potestate papae*, którego autorem był dominikanin Hervaeus Natalis Brito (Lat.F.ch.I.123). Na dolnym marginesie pierwszej karty znajdowała się niegdyś nota proveniencyjna, niestety fragment ten ucięto, i jak odnotowała Maria Hornowska, pozostał tylko początek zdania: *Ex libris*. Ta kolekcja kaznodziejsko-teologiczna należała prawdopodobnie do teologa, być może związanego z kręgiem uniwersyteckim.

Teksty hagiograficzne reprezentowane były oczywiście przez *Złotą legendę* Jakuba de Voragine. Jeden z przekazów, datowany na XIII lub, co bardziej prawdopodobne, pochodzący z XIV w., znajdował się w księgozbiornie kapucynów w Lunéville, nieznana jest natomiast jego średniowieczna proveniencja (Lat.Q.v.I.92). W przypadku innego kodeksu z tym tekstem nie dysponujemy, poza datą powstania (XIV w.), żadnymi innymi informacjami, a także dotyczącymi pochodzenia (Lat.Q.v.I.93). W zbiorach Biblioteki Załuskich znajdowały się ponadto żywoty poszczególnych świętych – niedatowany kodeks pergaminowy zawierał cuda św. Tomasza Becketa (Lat.Q.v.I.59); treścią innego kodeksu były dokumenty związane z kanonizacją Brygidy Szwedzkiej i jej córki Katarzyny, przepisane prawdopodobnie w ostatnim dwudziestoleciu XV w. (Lat.F.ch.I.376). Wśród tekstów hagiograficznych odnotować należy również *Żywot św. Honorata* z Arles – założyciela klasztoru w Lérins, w rękopisie z końca XIV w., w którym późniejszą ręką wpisano notę o zaliczeniu tego tekstu do apokryfów ze względu na liczne przekłamania (*Liber hic inter apocryphos censendus videtur ut pote multis mendaciis refertus*) (Lat.Q.v.I.203).

Kodeksy prawnicze to przede wszystkim kolekcje prawa kanonicznego. Interesujący był zwłaszcza dwunastowieczny kodeks zawierający wczesne teksty, m.in. *Diversorum patrum sententiae*, *Ordo Romanus ad concilium generale celebrandum*, *Decretum Gelasianum* i *Excerpta ex decretis Romanorum Pontificum* Iwona z Chartres (Lat.F.v.II.13). Kanony apostolskie, soborów i dekretały papieskie w kolekcji stworzonej na polecenie papieża Hadriana w drugiej połowie VIII w. (tzw. *Collectio Dionysio-Hadriana*), opartej na podstawie starszej kolekcji *Dionysiana*, znajdowały się w papierowym kodeksie z XV w. (Lat.Q.ch.II.204). W zbiorach Biblioteki Załuskich znajdowały się również teksty prawnicze Iwona z Chartres. Na przełom XIII i XIV w. datowany był kodeks pergaminowy z *Panormia* (Lat.Q.v.II.18), z XV w. natomiast pochodził pergaminowy kodeks z listami Iwona (Lat.Q.v.II.13). Oprócz tego obecne były również przekazy *Dekretalów*²⁷ oraz summy i teksty prawnicze: Henryka z Merseburga, Jana Andrzejowego, Jana Calderini i innych autorów²⁸.

27 Dekretały (*Extravagantes*, lib. VI): Lat.F.ch.II.108 z XV w., Lat.F.ch.II.146.

28 Summy Henryka z Merseburga (Lat.F.ch.II.134) i Jana Andrzejowego (Lat.F.ch.II.134), teksty Jana Calderini (Lat.F.ch.II.41, Lat.F.ch.II.146, Lat.F.ch.I.123). Kolekcją z zakresu prawa kanonicznego był również kodeks Lat.F.ch.I.123 z XV w., w którym znajdowały się, oprócz *Tabula auctoritatum et sententiarum Biblicae*

W niektórych kodeksach prawniczych znajdowały się także formularze kancelarii papieskiej (Lat.F.ch.II.42) oraz decyzje Roty Rzymskiej (Lat.F.ch.II.134). Prawo rzymskie reprezentowane było przez trzy przekazy *Institutiones* Justyniana, w większości piętnastowieczne²⁹. Interesujący był również podręcznik notarialny Rolandina de Passageriis (z Bolonii) w kodeksie z XV lub XVI w. (Lat.F.ch.II.156). W 1439 r. nieznanemu nam Henrykowi przepisano w 1439 r. słownik prawniczy w dwóch tomach (Lat.F.ch.II.166–167).

Rękopisy filozoficzne były rzadkie. Wymienić można piętnastowieczny kodeks z kwestiami św. Tomasza z Akwinu (Lat.F.ch.I.95) oraz komentarz do traktatu Tomasza *De ente et essentia* Armanda de Bellovisu (*Expositio super Thomae de Aquino libellum de ente et essentia* (Lat.F.ch.I.510). Również w zbiorach Załuskich znajdował się popularny tekst prawnika (*causidicus*) Albertana z Brescii, żyjącego w pierwszej połowie XIII w. Utwór, napisany w 1246 r., nosił tytuł *Liber consolationis et consilii* (znany także jako *Mellibeus*) i został przepisany przez Wojciecha w 1449 r. (Lat.F.ch.III.18). Dwadzieścia lat później przepisano inny, równie popularny w późnym średniowieczu tekst Albertana – *Liber de doctrina dicendi et tacendi*, stworzony w 1214 r. (Lat.Q.ch.XV.198). Warto też wspomnieć o innym tekście cieszącym się zainteresowaniem w późnym średniowieczu – *Lumen animae*. Istniało kilka redakcji tego dzieła, zachowanych w kopiach także w bibliotekach polskich, w przedwojennej BN znajdował się przekaz z 1444 r. (Lat.F.ch.III.22). Odnosić również należy kwestie filozoficzne w rękopisie prawdopodobnie z XIV w. (Lat.Q.ch.III.30).

Wśród tekstów historiograficznych wyróżnić można dzieła z zakresu historii uniwersalnej. Jednym z wcześniejszych kodeksów był datowany na XIII w. przekaz *Historia scholastica* Piotra Komestora, pochodzący prawdopodobnie ze zbiorów obcych (Lat.F.v.I.43). Inne przekazy pochodziły z XIV w. (Lat.O.v.I.103) bądź były niedatowane (Lat.F.ch.IV.89). Prawdopodobnie tekst ten znajdował się w jeszcze jednym niedatowanym kodeksie papierowym, określony jako *Historia Romana* Piotra Komestora (Lat.F.ch.IV.79).

Innym zabytkiem był niewielki kodeks (27 kart) pochodzący być może z XIV w., zatytułowany *Series pontificum*, który zawierał, oprócz listy papieży doprowadzonej do 1334 r., także tajemniczy tekst określony jako *Gesta regionum, planetarum, meridium* oraz homilię do fragmentu Ewangelii św. Mateusza (21, 1) (Lat.F.ch.I.6). Dwa pierwsze teksty to być może fragment *De imagine mundi* Honoriusza Augustodunensis. W niewielkim kodeksie papierowym znajdował się wykaz papieży od 667 r. aż do 1503 r. (Lat.O.ch.I.84).

---

cum concordantiis Decretorum et Decretalium Jana Calderiniego, m.in. także *Quaestiones et tituli canonum*, Nicolaus de Portuquaro, *Repetitio super C. Perniciosa, tabula do Summa Hostiensis* czy wspomniany wyżej Harvaeus Natalis Brito, *De potestate papae*. Teksty prawnicze, m.in. kwestie Bartłomieja z Brescii, zawierał również rękopis Lat.F.ch.I.385.

29 Lat.F.v.II.11 z XIV lub XV w.; Lat.F.ch.II.125 z przełomu XV i XVI w.; Lat.F.ch.II.152 z 1472 r.

Z kolei pergaminowy rękopis zawierał kolekcję tekstów teologicznych i historycznych (Lat.F.v.I.74). Większość tych tekstów zaczerpnięta została z *Pantheonu* Godfrieda de Viterbo, znalazły się tam m.in. kronika królów wizygockich (*Pantheon*, part. XVII) oraz kronika rymowana, którą zidentyfikować można jako *Gesta Heinrici VI*. Według Georga Waitza, wydawcy fragmentu *Pantheonu* w ramach „*Monumenta Germaniae Historica*”, odnotowany w wydaniu kodeks z Biblioteki Załuskich pochodził z XIII w.; J. D. Janocki z kolei pisał o początku XV w. Inni badacze, np. Józef Korzeniowski, uznali, że kodeks powstał w XIV w. Według J. Korzeniowskiego rękopis prawdopodobnie był pochodzenia obcego³⁰.

W zbiorach Biblioteki Załuskich znalazły się również kroniki i traktaty historyczne poświęcone dziejom poszczególnych krajów. Wśród rękopisów historycznych wymienić można kodeks, datowany na XIV w., zawierający historię Rzymu autorstwa sekretarza papieskiego Giovanniego Cavallini (zm. 1349) (Lat.F.v.IV.1). Historiografię polską reprezentowały: przekaz kroniki Wincentego Kadłubka z komentarzem Jana Dąbrówki (Lat.Q.ch.IV.6) oraz egzemplarz żywotów arcybiskupów gnieźnieńskich Jana Długosza (Lat.F.ch.IV.112). W wypadku drugiego kodeksu J. D. Janocki odnotował, że była to papierowa kopia tekstu sporządzona na wzór kodeksu pergaminowego Biblioteki Ordynacji Zamojskiej (BN BOZ 5). Wzorec ten datowany jest obecnie na lata 1531–1535, zatem rękopis z Biblioteki Załuskich byłby późniejszy.

Historia Troiana Guidona de Columnis, wykorzystywana m.in. w szkołach, znajdowała się w Bibliotece Załuskich w co najmniej trzech przekazach. W opisie jednego z nich (Lat.F.ch.IV.75) w katalogu petersburskim podano datę ukończenia dzieła: 1287, co tak naprawdę było datą napisania dzieła przez Guidona, zmarłego po 1287 r., nie zaś datą przepisania tekstu. Prawdopodobnie znajdujący się w tym kodeksie koniec tekstu brzmiał podobnie jak w innym rękopisie z początku XV w., gdzie odnotowano ukończenie dzieła: *factum est autem presens opus* (Lat.Q.v.IV.1).

Ponadto wymienić należy również teksty antyturskie, jak np. zaliczoną do dzieła prawniczego mowę Louisa Héliana wzywającą do podjęcia wojny przeciwko Turkom i Wenecjanom, wygłoszoną w obecności cesarza Maksymiliana w 1510 r. – była to prawdopodobnie kopia przepisana z tekstu drukowanego (Lat.Q.ch.II.115). Drugim takim tekstem był traktat o Turkach autorstwa dominikanina Jerzego z Węgier, w przekazie z końca lat trzydziestych XV w. (Lat.Q.ch.IV.51).

Wśród kodeksów Biblioteki Załuskich o nieznanym pochodzeniu był także tekst poświęcony Ziemi Świętej (Lat.Q.v.IV.6). Według dziewiętnastowiecznych badaczy autorem tekstu był Burchard de Monte Sion, a podstawą do takiego wniosku był incipit (*liber... quam compilavit frater Borchardus de ordine minorum dictus de berche*). Innego zdania był jednak J. Korzeniowski, który wszak nie podał żadnego uzasadnienia. Na podstawie zapisanego początku tekstu można zidentyfikować auto-

30 Zob. t. 2: *Katalog rękopisów utraconych*, pod sygn.

ra jako Willema Walterszoona van Zierikzee – niderlandzkiego franciszkanina obserwanta, który odbył podróż do Palestyny w końcu lat czterdziestych XV w. Tematyce szeroko rozumianego Orientu poświęcony był również tekst *Podróży* Jana Mandeville’a, jak odnotowano, będący tłumaczeniem z języka włoskiego (sic!) na łacinę dokonany przez kapłana Ottona (von Diemeringen?) (Lat.Q.ch.IV.47).

Wśród nielicznych rękopisów medycznych znajdował się traktat o leczeniu zwierząt Ps.-Hipokratesa (Lat.Q.v.VI.2), podręcznik chirurgii Rogera z Salerno w kodeksie z przełomu XIV i XV w. (Lat.Q.v.VI.3), *Secreta mulierum* Ps.-Alberta Wielkiego (Lat.Q.ch.VI.159), zieleń Arnolda de Villa Nova (Lat.O.ch.VI.2) oraz zbiór recept (Lat.Q.ch.VI.142). Do kodeksów medycznych zaliczyć należy również rękopis z receptami oraz prawdopodobnie z tekstem *De urinis* Idziego z Corbeil (Lat.O.ch.XIV.12) oraz inny, zawierający być może wyjątki z *Liber de natura rerum* Tomasza z Cantimpré, w tym *Physiologia hominis* (Lat.Q.ch.XVII.198).

Rękopisy astronomiczne reprezentowane były przez różnego rodzaju komputy i tablice astronomiczne (Lat.Q.v.IX.1, Lat.Q.ch.IX.36, Lat.Q.ch.IX.72), traktat o astrolabium w rękopisie z XV w. (Lat.Q.v.IX.4) oraz *Theoricae novae planetarum* profesora wiedeńskiego Georga von Peurbach, być może z komentarzem Wojciecha z Brudzewa (Lat.Q.ch.IX.36).

Interesujący zbiór stanowiły rękopisy z tekstami literackimi, wykorzystywanymi m.in. w nauczaniu szkolnym i uniwersyteckim. Wśród podręczników znajdowało się *Doctrinale puerorum* Aleksandra de Villa Dei (Lat.Q.v.XVI.2 niedatowany), jak też *Grammatica Latina* w rękopisie z 1502 r. (Lat.O.ch.XVI.2). Do nauki gramatyki służył także niedatowany rękopis pergaminowy, zawierający m.in. *Liber orthographiae* i podręcznik dla kopistów rękopisów łacińskich napisany w 1417 r. przez kartuza Oswalda de Corda – *Opus pacis* (Lat.Q.v.XVII.1). Inny kodeks, z przełomu XV i XVI w., zawierał różnego typu formularze epistolograficzne, w których znajdowały się m.in. listy i dokumenty związane z Kazimierzem Jagiellończykiem i Maciejem Korwinem oraz utwory humanisty włoskiego Niccolo Perottiego, w tym jego słynna gramatyka (*De octo principiis grammatices* (Lat.Q.ch.XVII.114). Na jednej z kart znajdowała się nota właściciela i pisarza rękopisu o śmierci rodziców w 1534 r.; niestety, nie odnotowano nigdzie tej noty, która umożliwiłaby określenie kręgu społecznego pisarza i właściciela kodeksu.

Prawdopodobnie do użytku szkolnego przeznaczony był rękopis zawierający wypisy z dzieł Arystotelesa, Cyserona, Kwintyliana i innych autorów, powstały w XV lub XVI w. (Lat.Q.ch.XVII.79). Obecne były także takie teksty „szkolne”, jak: Dystychy Katona (Lat.Q.ch.XVII.205 z XV w., Cl.lat.Q.ch.21 z XV w.), *De puerorum scholarium liber* Ps.-Boecjusza oraz *Psychomachia* Prudencjusza (Lat.Q.ch.XVII.210 datowany na XIV w.), teksty Seneki (Cl.lat.F.ch.5, Cl.lat.F.ch.6, Cl.lat.Q.ch.15, Cl.lat.O.ch.6), Józefa Flawiusza (Cl.lat.F.ch.13), Cyserona (Cl.lat.Q.v.10 z XII w.), Horacego (Cl.lat.Q.v.11, Cl.lat.Q.ch.1, Cl.lat.Q.ch.5, Cl.lat.O.ch.7), Klaudiana (Cl.lat.Q.ch.7, Cl.lat.O.ch.7), Salustiusza (Cl.lat.Q.ch.16

z XIV w.) i oczywiście Owidiusza (Cl.lat.Q.v.5, Cl.lat.Q.v.8). Obecny był również podręcznik wychowania przypisywany Arystotelesowi – *Secretum secretorum* (Cl.lat.Q.ch.19 z 1454 r.).

Wiele z tych kodeksów niestety nie zostało zaopatrzonych w datę powstania, trudno więc rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z kodeksem średniowiecznym, czy też późniejszym, pewną wskazówką może być użycie pergaminu jako materiału piśmiennego.

Jednym z kodeksów, być może wykorzystywanym w szkole, był piętnastowieczny przekaz *Lamentationes Matheoluli* – wierszowana satyra na kobiety i małżeństwo z końca XIII w., której autorem był prawdopodobnie Mateusz z Boulogne-sur-Mer (Lat.F.ch.XIV.15)³¹. Niedatowany, lecz prawdopodobnie średniowieczny był pergaminowy rękopis zawierający dwie części wierszowanej *Cosmographia* autorstwa dwunastowiecznego filozofa Bernarda Silvestrisa: *Megacosmos* oraz *Microcosmos* (Lat.Q.v.XIV.5). W zbiorach znajdował się również przekaz niewielkiego traktatu Walafrйда Strabona pt. *Hortulus*. Rękopis datowany na 1520 r. mógł być odpisem druku tekstu wydanego 10 lat wcześniej w Wiedniu przez Hieronima Wietora (Lat.Q.ch.XIV.121). Podobnie odpisem z druku mógł być utwór o tworzeniu wierszy (*De componendis versibus opusculum*) autorstwa Antonio Mancinello. Wersja drukowana ukazała się w krakowskim warsztacie drukarskim Floriana Unglera w 1513 r. (Lat.Q.ch.XIV.245). Nie wiadomo również, kiedy i gdzie powstał kodeks z poetycką wersją *Iliady* Homera. Podana data: XIV w. – wydaje się z wielu względów nieprawdopodobna (Lat.Q.ch.XIV.187).

Zapewne średniowieczny był pergaminowy kodeks z tekstem Petrarcki *De remediis utriusque fortunae* (Lat.F.v.XV.3). Nie wiadomo, czy równie stary był kodeks z ośmioma księgami *Rerum familiarum* (Lat.Q.ch.XV.1). Na 1400 r. datowany był przekaz listów Petrarcki (Lat.Q.v.XV.2).

W zbiorach Załuskich znajdowały się również epigramaty Prospera z Akwitanii, przepisane w 1376 r. (Lat.O.ch.XIV.5), oraz *Etymologie* Izydora z Sewilli w kodeksie z XV w. (Lat.F.ch.XVI.16). Niewątpliwie do użytku szkolnego przeznaczone były także słowniki, zwłaszcza popularny *Catholicon* Jana Balbi z Genui (Lat.F.ch.XVI.1) i inne tego typu pomoce (Lat.Q.ch.XVI.27 z XV w.).

W bibliotece tej można było spotkać również słowniki biblijne, stanowiące pomoc naukową i wykorzystywane w edukacji. Jednym z bardziej tajemniczych tekstów był słownik biblijny w pergaminowym rękopisie z XIV w. (Lat.Q.v.I.143). Jego autorem, jak podano w katalogu petersburskim, był Henryk z Merseburga. Friedrich Stegmüller odnotował kodeks jako jedyny przekaz tego dzieła. Autorem mógł być zatem kanonista – franciszkanin z XIII w. – jednak hipoteza ta, z powodu zniszczenia samego tekstu, jest niemożliwa do zweryfikowania. Inne słowniki biblijne

31 Wydanie krytyczne: MATHEUS VON BOULOGNE, *Lamentationes Matheoluli*, wyd. T. KLEIN (Quellen und Untersuchungen zur Lateinischen Philologie des Mittelalters, 17), Stuttgart 2014.

to znajdujące się w kodeksach piętnastowiecznych: *Breviloquus* (Lat.F.ch.I.401), fragment *Mammotrektu* (Lat.O.v.I.144) oraz *Testamenti Veteris et Novi vocabula difficilia* (Lat.Q.ch.I.282) czy część pierwsza *Distinctiones*, których autorem był franciszkanin Mauritius Hibernicus (Anglicus) (Lat.F.ch.III.5).

Zbiór kodeksów z Biblioteki Załuskich, których proveniencja średniowieczna nie jest znana, był jednym z ciekawszych księgozbiorów pod względem treści. Zdarzały się tam perełki – jedyne przekazy tekstów (jak np. Henryka z Merseburga), ale kodeksy te mogły wnieść też wiele nowych ustaleń w wypadku badań nad tradycją rękopiśmienną dzieł popularnych (np. *Historia scholastica* Piotra Komestora).

7.1.2. Rękopisy pochodzące z bibliotek zabranych w 1832 r. (ok. 230 kodeksów)

Drugą grupę stanowią kodeksy bez określonej proveniencji średniowiecznej, pochodzące z bibliotek warszawskich oraz biblioteki puławskiej Czartoryskich – zbiorów skonfiskowanych po powstaniu listopadowym. W odróżnieniu od zbiorów Biblioteki Załuskich kolekcje te, zwłaszcza w wypadku Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim, pochodziły z polskich księgozbiorów kościelnych. Niestety, brak wskazówek uniemożliwia określenie właściwego klasztoru czy kościoła.

Jednym z najstarszych kodeksów był datowany na pierwszą połowę XI w. (Sawicka) lub przełom XI i XII w. (Staerk) Ewangeliarz z prologiem św. Hieronima (Lat.Q.v.I.54). Stanisława Sawicka pisała, że pochodził on z terenów południowych Niemiec i był wytworem szkoły w Reichenau. Brak dalszych wskazówek uniemożliwia stwierdzenie, w którym polskim księgozbiore kościelnym się znajdował. Polskiego pochodzenia był natomiast Ewangeliarz (lub Ewangelista) z przełomu XIII i XIV w., w którym na końcu zamieszczono przedstawienie Ukrzyżowania (Lat.Q.v.I.186).

Podobnie jak w wypadku zbiorów Biblioteki Załuskich, również w zbiorach bibliotek warszawskich znajdowały się przekazy całego Pisma św.³² lub tylko Starego³³ czy Nowego Testamentu³⁴, a także zbiory poszczególnych ksiąg zarówno ze Starego, jak i z Nowego Testamentu. Na przykład kodeks papierowy z 1415 r. za-

32 Np. kodeks welinowy z przełomu XIII i XIV w. zawierający oprócz tekstu Pisma św. również *Interpretationes hebraicorum*, powstały prawdopodobnie w północnej Italii (Lat.F.v.I.93); inny rękopis to prawdopodobnie Biblia perełkowa z XIV w. (Lat.O.v.I.93). Ponadto Biblia z 1505 r. (Lat.F.ch.I.528).

33 Np. rękopis zawierający księgi Starego Testamentu, datowany na XIII w., określony był w katalogu petersburskim jako *Hieronimus In Daniele, Oseam, Ioelem* (Lat.Q.v.I.91). Trudno jednak zakładać, że kodeks, liczący 255 kart pergaminowych, zawierał wyłącznie prologi św. Hieronima do tych ksiąg biblijnych. Ponadto w zbiorach znajdowała się jedna karta z fragmentem Księgi Jozuego z rękopisu XVI w. (Lat.F.v.I.117).

34 Biblia z 1416 r. (Nowy Testament) (Lat.O.ch.I.6); Nowy Testament (nie wiadomo, czy kompletny) wraz z homiliami (Lat.F.ch.I.176 z XV w.); Nowy Testament bez Apokalipsy (Lat.Q.ch.I.279 z XV w.).

wierał Nowy Testament oraz niektóre księgi Starego Testamentu (Księga Koheleta, Pieśń nad Pieśniami) (Lat.F.ch.I.67). Z kolei inny egzemplarz Pisma św. obejmował Ewangelie oraz Księgę Izajasza z komentarzem. Kodeks ten powstał w początku lat sześćdziesiątych XV w. (Lat.F.ch.I.73). Pewną wskazówką dotyczącą proveniencji może być w tym wypadku rozbudowany i rzadko spotykany kolofon, w którym pisarz określił się jako *indignus et imperitus cirografus presentis operis*, jednak kwestia ta wymaga dalszych poszukiwań w zbiorach polskich. Niektóre księgi biblijne łączono z innymi tekstami, np. przekaz Nowego Testamentu był łączony z komentarzem św. Hieronima, apokryficznym tekstem o dzieciństwie Chrystusa, *Auctoritates* oraz kazaniami (Lat.Q.ch.I.280 z XV lub XVI w.). Późnym przekazem był egzemplarz z Listami św. Pawła, datowany na lata 1525–1526 (Lat.Q.ch.I.297).

Spśród ksiąg liturgicznych wymienić można późnośredniowieczne antyfonarze³⁵, lekcjonarze³⁶, rytuały³⁷, mszały³⁸ i brewiarze³⁹. Niektóre księgi pochodziły z kręgu duchowieństwa zakonnego, np. ze środowiskiem cysterskim można łączyć pergaminowy lekcjonarz z XV w. (Lat.F.v.I.102), jak również powstała w latach 1484–1486 agendę (Lat.O.ch.I.36), zaś z nieustalonego klasztoru pochodził czternastowieczny pergaminowy brewiarz (*Breviarium monasticum*), w którym znajdowały się legendy o św. św. Cyrylu i Metodym (Lat.Q.v.I.104). Odnotować należy również kilka psalterzy, w tym jeden ze starszych: dwunastowieczny psalterz zapatrzony w glose (Lat.Q.v.I.53)⁴⁰.

Liczej niż w zbiorach Biblioteki Załuskich reprezentowane były teksty pomocne w interpretacji Pisma św. Znajdowały się one zarówno w odrębnych kodeksach, jak i stanowiły część kolekcji obejmującej różne dzieła teologiczne. Wymienić można takie teksty, jak np. *Postilla litteralis* do czterech Ewangelii Mikołaja z Liry z końca XIV w. (Lat.F.ch.I.46), glosa do listów z 1403 r. (Lat.F.ch.I.61), *Glossa psalterii* (Lat.Q.v.I.142 z XIV w.) czy wiersze mnemotechniczne (Lat.Q.ch.I.102 z 1463 r.). Na podstawie odnotowanej treści można stwierdzić, że czternastowieczny rękopis, określony jako *SS. Doctorum dicta, ser-*

35 Lat.F.v.I.54 z XIV lub XV w.; Lat.F.ch.I.365 z lat 1461–1482.

36 Lat.F.v.I.101, Lat.O.v.I.143.

37 Rytuał z kalendarzem z końca XIV w. (Lat.Q.ch.I.9).

38 Były to: mszał z XIV w., ofiarowany Stanisławowi Staszycowi przez mansjonarza jędrzejowskiego i plebana w Szydłowcu Stanisława Straszaka (Lat.F.v.I.52); mszał z końca XIII lub XIV w. (Lat.Q.v.I.77); mszał do użytku polskiego z pierwszej połowy XV w. (Lat.F.v.I.53); mszał z XV lub XVI w., prawdopodobnie pochodzenia polskiego (Lat.F.ch.I.523).

39 Iluminowany pergaminowy brewiarz z przełomu XIV i XV w. (Lat.F.v.I.47); brewiarz z XV w. (Lat.F.v.I.95); brewiarz z przełomu XIV i XV w. (Lat.Q.v.I.148); brewiarz rzymski z XIII w. (Lat.O.v.I.28); brewiarz z XIV w. (Lat.O.v.I.86); brewiarz obejmujący święta od Bożego Narodzenia do Niedzieli Palmowej z XV w. (Lat.O.v.I.133); brewiarz prawdopodobnie z XV w. (Lat.O.ch.I.14).

40 Ponadto: psalterz z drugiej połowy XIII w. lub początku XIV w. (Lat.Q.v.I.101); psalterz z XIV w. (Lat.Q.v.I.147); psalterz krakowski z XIV w. (Lat.F.v.I.71).

mones et omeliae, prawdopodobnie zawierał kolekcję homilii sporządzoną w czasach karolińskich (Lat.F.ch.I.408)⁴¹.

Jeden z kodeksów, zawierający wykład psalterza autorstwa Jana de Turrecremata (Lat.F.ch.I.316 z 1468 r.), pierwotnie obejmował jeszcze inne teksty teologiczne, wyrwane być może w okresie petersburskim. W 1831 r. Łukasz Gołębiowski odnotował, że znajdowały się tam traktat *De tentationibus et consolationibus religiosorum* Jakuba z Paradyża oraz drobne teksty, jak nazwy miesięcy w języku polskim, *casus reservati* i fragmenty kazań. Z kolei na grzbiecie znajdowała się kartka, na której wpisano autorów: oprócz Jakuba, również św. Augustyna. Sam tekst wykładu znajdował się na 102 kartkach ponumerowanych od numeru 41.

Tematyce biblijnej w znacznej mierze poświęcony był pergaminowy kodeks z XV w. (Lat.F.v.I.114). Zawierał on m.in. słowniki biblijne – być może fragment *Catholicon* Jana Balbi i *Explanatio vocabulorum totius Bibliae*, wiersze biblijne, wykład prologów do Pisma św. oraz *Notabilia Bibliae*. W zbiorach przedwojennej BN znajdował się również przekaz *Aurory* Piotra Riga, do której dołączono formularz mszy przeciw poganom (Lat.F.ch.XIV.10). Innym przykładem kolekcji może być niedatowany kodeks, przypuszczalnie jednak pochodzący z okresu późnego średniowiecza, w którym obok tekstów poświęconych Pismu św., jak *Roseum memoriale* Piotra z Rosenheimu czy prawdopodobnie *Biblia metricata* Theobalda z Troyes, znajdowały się utwory wierszowane z zakresu teologii (wiersze mnemotechniczne na podstawie czterech ksiąg *Sentencji* Piotra Lombarda) oraz prawa kanonicznego (*Versus de decretalibus*, *Decretum versificatum*) (Lat.Q.ch.I.108).

Interesujący był rękopis przepisany w latach 1431–1442, zawierający oprócz *Mammotrektu* Jana Marchesiniego również inne teksty teologiczne, takie jak *Speculum monachorum* Arnulfa de Boeriis, *De spiritu Guidonis* Jana Gobi, *Summula dilecti Iesu Christi* Psendo-Anzelma z Canterbury oraz jeden z tekstów autorstwa św. Bonawentury (*Breviloquium* lub *Soliloquium*) (Lat.F.ch.I.217). W zbiorach znajdował się też inny przekaz *Mammotrektu*, tym razem niedatowany (Lat.F.ch.I.328), oraz podobne słowniki, jak np. *Rosarius seu Granarius*, przepisany w 1463 r. (Lat.Q.ch.I.100).

Ponadto odnotować należy wykłady Ewangelii (*Expositiones ewangeliorum*) w kodeksie z XV w. (Lat.Q.ch.I.159). W innym, niestety niedatowanym kodeksie znajdował się wykład Ewangelii św. Łukasza (rozdz. 1–19), przypisany Mikołajowi Gorran (Lat.Q.ch.I.167). Na wyklejce znajdował się prawdopodobnie list adresowany do władz miejskich (*burgrabio, advocatis et proconsulibus*) w Kowalach (*Kovale*) – być może w Kowalu, położonym nieopodal Włocławka.

Licznie też reprezentowane były dzieła Grzegorza Wielkiego. W zbiorach znajdował się zarówno komentarz do Księgi Ezechiela, w przekazie datowanym na

41 Również warto wspomnieć o innych rękopisach z tej grupy: homilie Ojców Kościoła (Lat.F.ch.I.360 z 1480 r.); *Homiliae in evangelia Bedae, Origenis, Hieronymi etc.* z XIV lub XV w. (Lat.Q.v.I.127); fragment homiliarza – 1 karta papierowa z XV w. (Lat.Q.ch.I.1361).

XIII w. (Lat.F.v.I.35), jak i *Moralia* – również z tego stulecia (Lat.F.v.I.46) – oraz *Dialogi* w pergaminowym kodeksie iluminowanym z XIV w. (Lat.F.v.I.62). Na podstawie dekoracji Maria Hornowska podejrzewała, że ostatni kodeks powstał we Francji.

W przedwojennych zbiorach BN odnaleźć można kodeksy pochodzące z obszarów Królestwa Polskiego i zawierające kolekcję tekstów teologicznych, pokutniczych oraz hagiograficznych. Prawdopodobnie w diecezji krakowskiej powstał kodeks papierowy datowany na XV w. (Lat.F.ch.I.43), zawierający rubrycelę mszalną według zwyczaju diecezji ołmunieckiej i krakowskiej oraz fragment statutów synodalnych krakowskich Piotra Wysza⁴², jak też inne teksty, m.in. penitencjał Jana de Deo, kwestie teologiczne (m.in. dotycząca świętopietrza), kazania i legendy o świętych, a także prawdopodobnie komentarz do summy Henryka z Merseburga.

Innym kodeksem była kolekcja tekstów w rękopisie z XV w. (Lat.Q.ch.I.93), gdzie oprócz tekstów spowiedniczych (Jan de Deo, *Liber poenitentiarium*), kaznodziejskich (kazania, *Modi praedicandi*) i poświęconych posłudze duszpasterskiej (*Sacramentale* Mikołaja z Błonia, *Expositio super Credo*) znalazły się odpisy statutów synodalnych krakowskich Nankera z 1320 r. oraz Zbigniewa Oleśnickiego a także, przepisany w 1459 r., anonimowy tekst antyheretycki, oparty na summie Benedykta, opata marsylskiego (*Collecta et excerpta*).

Interesujący był także rękopis z lat 1448–1460, w którym oprócz tekstów św. Augustyna znajdowały się również dzieła Eneasa Sylwiusza Piccolominiego: *Tractatus de auctoritate Concilii* i *Disputatio cum Thaboritis* oraz Jana Gersona (Lat.F.ch.I.280). Nie wiadomo, na jakiej podstawie Maria Hornowska uznała ten kodeks za obcego pochodzenia, w czasach nowożytnych należał do Ewarysta Kuropatnickiego i z jego księgozbiorem trafił do zbiorów biblioteki TWPN.

Z Czech pochodził prawdopodobnie rękopis z kolekcją tekstów teologicznych (m.in. *Stella clericorum*, *Synonyma Isidori*), gdzie znajdowały się także teksty czeskie: *Rada otce synovi* oraz recepty łacińskie z czeskimi glosami (Lat.Q.ch.I.18). Aleksander Brückner, który opisał ten kodeks, stwierdził, że pochodził on z nieznanego klasztoru polskiego⁴³. Warto odnotować, że kopistą jednego z tekstów był Szymon, który zamieścił swoje imię w typowym późnośredniowiecznym wierszyku: *Nomen scriptoris si cognoscere cupis, SI tibi sit primum, M medium, ON que supremum* (k. 119v).

Być może pochodzenia czeskiego był również inny rękopis papierowy, datowany na 1388 r. (Lat.F.ch.I.503). W kodeksie, obok *Liber scintillarum* i *Summa virtutum*

42 Ostatnio o statutach tych pisała Elżbieta Knapek – zob. E. KNAPEK, *Piotr Wysz wobec kryzysu Kościoła*, [w:] T. GALUSZKA, T. GRAFF, G. RYŚ (red.), *Ecclesia semper reformanda. Kryzysy i reformy średniowiecznego Kościoła*, Kraków 2013, s. 301–310 (tamże literatura).

43 Zob. A. BRÜCKNER, *Böhmische Studien*, s. 6. W znakomitej większości opisanych rękopisów A. Brückner uznawał *a priori*, że każdy kodeks, który znajdował się w zbiorach Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim, pochodził z księgozbioru klasztorowego.

et vitiorum, znajdowała się nota z 1385 r. dotycząca promocji niezidentyfikowanego kapłana Mikołaja przez rektora Uniwersytetu Praskiego Lamberta z Euskirchen.

Wreszcie rękopis papierowy zawierający wykład Konrada de Soltau do *Firmiter credimus de trinitate et fide catholica* mógł pochodzić z Czech, jak uważał A. Blumenstok, opierając się prawdopodobnie na przesłance, iż wykład powstał na Uniwersytecie Praskim (Lat.Q.ch.I.149).

W księgozbiornie znajdowały się również przekazy tekstów z zakresu teologii moralnej, głównie *Summa virtutum et vitiorum* autorstwa trzynastowiecznego dominikanina Wilhelma Peraldi⁴⁴. Czasami tekst ten występował w częściach: pierwsza (*summa virtutum*) znana była z kilku kodeksów (Lat.F.ch.I.148 z 1418 r., Lat.F.ch.I.421 z XV w.), podobnie druga (*summa vitiorum*) (Lat.F.ch.I.517 niedatowany). W jednym z przekazów tego tekstu, przepisany w 1426 r., odnotowano zgon biskupa poznańskiego Andrzeja Laskarzewica (z określeniem *dominus meus*, co może wskazywać na wielkopolskie pochodzenie kodeksu) oraz zdanie w języku polskim: *Panie boze daj tho aby wsystych Turkow pobitho*, prawdopodobnie wpisane w późniejszym okresie (Lat.Q.ch.I.35).

Interesujące były słowniki teologiczne, jak np. *Communiloquium* franciszkanina Jana z Walii (Gualensis) (Lat.F.ch.I.389). Inne teksty Jana z Walii, jak *Legiloquium* oraz *De vita religiosa*, również znajdowały się w zbiorach polskich (Lat.Q.v.I.146). Licznie były reprezentowane summy spowiednicze, począwszy od *Summa de casibus poenitentiae* Rajmunda de Pennaforte (Lat.Q.ch.I.227 z XV w.). W zbiorach tych znajdowała się oczywiście także *Summa de casibus conscientiae* (*Summa pisana*) autorstwa dominikanina Bartłomieja de San Concordio (Lat.F.ch.I.504 z XV w., Lat.F.ch.II.100 z XV w., Lat.F.ch.II.214 z XV w., Lat.Q.ch.II.401 niedatowany). Obecne były również teksty pokutne, jak np. *Canones poenitentiales* Astesana Astensis (Lat.Q.ch.I.295 prawdopodobnie z XV w.) czy penitencjał Thomasa de Chobham (Lat.Q.v.II.20 z XV w.).

Wśród autorów pism teologicznych wymienić można św. Hieronima⁴⁵, Izydora z Sewilli⁴⁶, Hugona ze Św. Wiktora⁴⁷, Piotra Lombarda⁴⁸, Bernarda z Clairvaux⁴⁹, Armanda de Bellovisu⁵⁰ czy Jakuba z Mediolanu (Ps.-Bonawentura)⁵¹. Z apologów obecny był, podobnie jak w zbiorach Załuskich, Laktancjusz⁵².

44 Zob. Lat.Q.ch.I.272 niedatowany. Być może innym przekazem był tekst określony jako *De variis virtutibus et vitiis* w niedatowanym kodeksie Lat.Q.ch.I.288.

45 *Epistolae* (Lat.O.ch.I.53 niedatowany).

46 Przede wszystkim *De summo bono* (Lat.Q.ch.I.190 z XV w.; Lat.Q.ch.I.193 z XV w.).

47 Zob. Lat.Q.v.I.130 z XIV w. Prawdopodobnie komentarz Hugona do tekstu *De coelesti hierarchia* Ps.-Dionizego Areopagity znajdował się w czternastowiecznym kodeksie Lat.Q.v.I.128.

48 *Liber sententiarum* (Lat.Q.v.I.150, Lat.Q.v.I.153 – oba z XIV w.).

49 *De gratia et libero arbitrio* (Lat.O.v.I.36 z XIII w.).

50 *Expositio hymni Veni creator Spiritus* (Lat.Q.v.I.180 z XV w.).

51 *Stimulus divini amoris* (Lat.Q.ch.I.72 z pierwszej połowy XV w.; Lat.Q.ch.I.101 z 1467 r.).

52 Lat.F.ch.I.425 prawdopodobnie z XV w.

W przedwojennych zbiorach BN znajdowały się ponadto teksty pasyjne, m.in. *Passio domini nostri Jhesu Christi*, którego autorem mógł być Ps.-Bonawentura lub Ludolf z Saksonii (Lat.Q.ch.I.128 z 1487 r.). Innym interesującym zabytkiem był czytany także w Polsce list rabina Samuela z Maroka (de Fez) do rabina Izaaka z Subiulmeta, będący apologią chrześcijaństwa (Lat.Q.ch.I.233). Łaciński tekst został przetłumaczony z języka arabskiego przez hiszpańskiego dominikanina Alfonsa Bonihominis w 1339 r., jakkolwiek w świetle ostatnich badań przyjmuje się, że zakonnik ten był autorem tego antyżydowskiego tekstu⁵³.

Zdarzały się kodeksy zawierające podstawowe wykłady doktryny i modlitw, do których dołączone były traktaty moralne i teologiczne. Na przykład w jednym z rękopisów, oprócz wykładów Dekalogu i Modlitwy Pańskiej, znajdowały się: *De occultatione vitiorum sub specie virtutum* Henryka de Frimaria, *De profectibus religiosorum* Dawida z Augsburga oraz listy Piotra z Blois (Lat.F.ch.I.437 z XV w.). Zazwyczaj obok tego rodzaju tekstów umieszczano zbiory kazań i traktaty o sztuce dobrego umierania (np. Lat.F.ch.I.467 z XV w.). Taki dobór tekstów służył jako pomoc duszpasterska, zapewniając odpowiednie wsparcie zarówno w przygotowaniu kazań, jak i w udzielaniu sakramentów⁵⁴. Często w kolekcjach takich znajdowały się również drobne teksty z zakresu prawa kanonicznego, np. dotyczące kar kościelnych: ekskomuniki, interdaktu czy suspensji⁵⁵. Wśród takich kolekcji duszpasterskich interesujący był zbiór tekstów przepisanych przynajmniej w części przez dwóch kopistów: jednego, ukrytego pod sigłami *S.H. de D. nomine P.*, oraz drugiego, Jana Goliche – *Jo. Goliche* (Lat.F.ch.I.186). Oprócz kazań znalazły się tam podręczniki spowiednicze, żywoty św. św. Katarzyny i Burcharda czy *De officio sacerdotis* Ps.-Tomasza z Akwinu. W opisach tego rękopisu pojawiła się informacja, że znajdował się tam również – jak określił go Blumenstok – najpopularniejszy tekst Mikołaja z Błonia, czyli *Sacramentale*, jednak pierwszym tekstem była *Diaeta salutis* Wilhelma de Lanicea. Być może zatem w kodeksie były kazania Mikołaja z Błonia. Zresztą kazania tego autora również znajdowały się w zbiorach BN (Lat.F.ch.I.258 z 1456 r.). Podobnie samo *Sacramentale* występowało samodzielnie (np. Lat.Q.ch.II.407 z XV lub XVI w.) bądź w kolekcjach – razem z kazaniem (np. Lat.Q.ch.I.122 z 1477 r., przepisany przez niejakiego Mikołaja).

Ciekawym zabytkiem był małego formatu, choć okazały pod względem objętości (499 kart) rękopis powstały w Polsce w XV w. (Lat.O.ch.I.29). Zawierał on

---

53 Zob. P. O. KRISTELLER, *Sebastiano Salvini, A Florentine Humanist and Theologian, and a member of Ficino's Platonic Academy*, [w:] IDEM, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, t. 3, Roma 1993 (reprint 2006), s. 188; A. BIOSCA I BAS, *The Anti-Muslim Discourse of Alfonso Buenhombre*, [w:] R. SZPIECH (red.), *Medieval Exegesis and Religious Difference. Commentary, Conflict, and Community in the Premodern Mediterranean*, Fordham 2015, s. 87–100.

54 Zob. np. Lat.F.ch.I.486 z XV w.; Lat.Q.ch.I.140 z XV w.; Lat.Q.ch.I.209 z XV w.; Lat.Q.ch.I.213 nie-datowany.

55 Zob. np. Lat.Q.ch.I.194 z XV w.

wykłady modlitw, w tym m.in. Dekalog w języku polskim, teksty spowiedniczo-pokutnicze (*Confessionale* Antonina z Florencji, *Tractatus de poenitentia* być może Odon de Ceritona, *De modo confitendi* Mateusza z Krakowa), pojedyncze kazania (m.in. Mikołaja z Błonia), teksty o karach kościelnych i dotyczące małżeństwa oraz traktat na temat obrządku wschodniego, zatytułowany *Errores Ruthenorum*. Być może, choć nie mamy żadnych dodatkowych wskazówek, ostatni tekst był autorstwa profesora krakowskiego Jana Sakrana, wydany drukiem ok. 1501 r.

Inny przekaz Dekalogu w języku polskim znajdował się w rękopisie z drugiej połowy XV w. (Lat.O.ch.I.32). Oprócz tego tekstu w kodeksie zawarte były inne utwory przydatne w duszpasterstwie, jak np. *Casus reservati*, *Regulae theologiae super confessionibus audiendis*, kwestionariusz badań heretyków, przepisy lekarskie oraz noty astrologiczne.

Trudny do zaklasyfikowania był kodeks z początku XVI w., zawierający obok tekstów teologicznych, jak np. wykład Modlitwy Pańskiej, i prawniczych: *Summa* Jana Andrzejowego (*Summa de sponsalibus et matrimonio*), także powstały w 1513 r. utwór Pawła z Krosna pt. *Sapphicon de infernorum vastatione et triumpho Christi* oraz prawdopodobnie tekst medyczny i słownik botaniczny – *Registrum botanicum* (Lat.Q.ch.I.294). Przypuszczalnie była to również kolekcja duszpasterska.

Oczywiście wykłady doktryny nie służyły wyłącznie pracy parafialnej, lecz wykorzystywane były także w klasztorach i kościołach jako pomoce teologiczne. Przykładem tego typu kodeksu, który służył rozwojowi duchowemu, może być rękopis z XIV lub XV w., zawierający, obok popularnego wykładu Dekalogu Henryka de Frimaria, również *Stella clericorum*, *Planctus BMV de passione Domini*, traktat Mateusza z Krakowa *De modo confitendi*, Tomasza z Akwinu *De articuli fidei* i przekaz dwunastowiecznego traktatu o miłości dworskiej – *De amore* autorstwa Andrzeja Capellana (Lat.F.ch.I.506). Warto odnotować, że ostatni tekst, zaskakujący w zestawieniu z innymi dziełami w rękopisie, czytany był np. w środowisku Uniwersytetu Krakowskiego⁵⁶. Nie wiemy, z jakiego klasztoru pochodził niedatowany, choć zapewne piętnastowieczny, rękopis zawierający m.in. wyciąg (*collecta*) z *Vitaspatrum*, *Compendium theologiae veritatis* przypisane Mateuszowi z Krakowa oraz *De septem profectibus religiosorum* i *De habitu monachi* (Lat.Q.ch.I.145). Z kręgiem zakonnym wiązać też należy niedatowany przekaz reguły św. Augustyna (Lat.Q.v.II.10) oraz być może wyciąg ze statutów kartuskich (Lat.Q.ch.II.272 z 1501 r.).

Nie wiadomo, czy ze środowiska klasztornego, choć z pewnością z kręgu duchowieństwa polskiego, wywodził się kodeks piętnastowieczny z przekazem m.in. *Speculum humanae salvationis*, wykładami podstaw doktrynalnych (*De articulis*

56 Zob. BN 8076 II, należący do profesora Jakuba z Lisowa – zob. *Inwentarz rękopisów do połowy XVI wieku*.

fidei), kolekcją autorytetów – *Auctoritates patrum* – oraz wykładem kanonu autorstwa Mikołaja Wigandi (Lat.Q.ch.I.268).

Równie interesujący zestaw tekstów znajdował się w niedatowanym (być może z drugiej połowy XV w.) kodeksie papierowym, gdzie obok *żywota św. Katarzyny Sienneńskiej* znajdowały się kazania, czwarta część summy teologicznej Antonina z Florencji, komentarz do *Malogranatum* Galla de Aula Regia oraz niezidentyfikowane teksty poświęcone ułomnościom duchownych – *De vitiis religiosorum* oraz *De hypocrisi* (Lat.O.ch.I.28).

Innym ciekawym kodeksem z dominacją tematyki spowiedniczej był papierowy rękopis z XV w. (Lat.Q.ch.I.141). Znajdowało się tam kilka tekstów, m.in. *De modo confitendi* Mateusza z Krakowa, ale również przypisywany św. Bernardowi *De contemptu mundi* i kazanie do nowicjuszy oraz dzieło *O praktykach kurii rzymskiej* Mateusza z Krakowa.

Obok tekstów spowiedniczych do kolekcji dołączane były również zbiory kazań. Stosunkowo rzadko występowały traktaty teoretyczne poświęcone sztuce kaznodziejskiej. Jednym z takich tekstów był *Tractatus de arte sermocinandi* augustianina Tomasza de Tuderto, występujący w niedatowanym kodeksie łącznie z *Confessionale* i innymi tekstami (Lat.Q.ch.I.285). Obecne były zbiory kazań autorów obcych, jak św. Bernarda z Clairvaux (Lat.F.v.I.89 z XV w.), Hugona de Prato Florido (Lat.F.ch.I.409 z XV w.) czy Jakuba de Voragine (Lat.F.ch.I.17)⁵⁷, a przede wszystkim kolekcje kazań autorów czeskich i polskich, popularne wśród duchowieństwa polskiego w późnym średniowieczu, jak np. postylla Mikołaja Wigandi (Lat.F.ch.I.86 z 1474 r., Lat.Q.ch.I.204 z XV w.), kazania Jana Sylwana z Pragi: *de sanctis, de tempore* oraz wielkopostne (Lat.Q.ch.I.179, Lat.Q.ch.I.256 – oba niedatowane), Peregryna z Opola (Lat.F.ch.I.244) czy Mateusza z Krakowa (Lat.Q.ch.I.197 z XV w.). Ponadto w zbiorach kazań często znajdowały się pojedyncze kazania polskich autorów, jak np. Stanisława ze Skarbimierza (Lat.F.ch.I.160) czy Pawła z Zatora (np. Lat.F.ch.I.475) z glosami w języku rodzimym. Glosy te były również obecne w innych zbiorach, czego przykładem mogą być kazania Jakuba de Voragine, na których końcu znajdowała się notka kopisty o kwartniku (półgroszu) na piwo (Lat.F.ch.I.18). Do niektórych zbiorów dołączano zresztą teksty polskie lub czeskie, np. w egzemplarzu z kazaniem Jakuba de Voragine, tym razem *de tempore*, na ostatniej pergaminowej karcie znajdowała się znana w literaturze czesko-polska legenda o św. Dorocie (Lat.F.ch.I.396)⁵⁸.

Zbiory kazań występowały zazwyczaj w połączeniu z tekstami teologicznymi. Polskiego pochodzenia był rękopis z 1438 r., zawierający kazania *de sanctis*, choć określone zostały przez kopistę jako *Sermones evangelistarum*, obok których znaj-

57 Kazania Jakuba de Voragine znajdowały się również w innych rękopisach, np. Lat.Q.v.I.133 z XIV w.

58 Zob. W. WYDRA, W. R. RZEPKA, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, wyd. 3, Wrocław i in. 2004, s. 257–260.

dował się wykład biblijny Aleksandra de Villa Dei (*Summarium biblicum*) oraz być może *Pharetra fidei contra Iudeos* Theobalda de Sexania (Lat.F.ch.I.388). Na proweniencję polską kodeksu wskazuje nota z 1430 r., w której wymieniony został niejaki Grzegorz Brzeczka *Lazawsky*.

Interesujący był również kodeks zawierający niezidentyfikowane kazania oraz wypisy z *Margarita decreti* Marcina Polaka (Lat.O.ch.I.22 z 1450 r.) oraz inny, w którym kazania zostały połączone z fragmentami dekretów soborowych i notatkami, określonymi przez A. Blumenstoka jako bezimienna historia krucjat (Lat.Q.ch.XVII.85).

W innym rękopisie z XV w., obok kazań (m.in. *De sancta Trinitate* Stanisława ze Skarbimierza), znajdowały się teksty duszpasterskie, jak *Inhibiciones* oraz odpis listu Mikołaja Trąby do duchowieństwa archidiaconatu kaliskiego z 1421 r. (Lat.F.ch.I.160). Wydawca listu Władysław Kłapkowski wysunął hipotezę, że mógł on mieć związek z jakimś wydarzeniem w tym archidiaconacie, być może ekspansją husytyzmu⁵⁹. Obecność tego listu w rękopisie może sugerować pochodzenie kodeksu z terenu Wielkopolski, jednak warto pamiętać, że tego typu listy mogły być powielane również w innych archidiaconatach czy diecezjach, służąc np. jako zbiór wskazówek liturgicznych (trzy msze tygodniowo) wobec zagrożenia, jakim zdawał się dla duchowieństwa polskiego rozwój idei husyckich w pierwszej połowie XV w.

W kolejnym kodeksie z 1459 r., oprócz zbioru kazań *de tempore*, znajdowały się *Quaestiunculae* Stefana z Roudnic oraz nieodnotowany dotąd przekaz statutów synodalnych Mikołaja Trąby z 1420 r. (Lat.F.ch.I.263). Nieco późniejszy, bo z 1469 r., był kodeks papierowy, w którym obok wspomnianych statutów znajdował się niezidentyfikowany tekst antyhusycki, dedykowany Zbigniewowi Oleśnikiemu – *De erroribus Arii et fratrum Bohemorum* (Lat.Q.ch.I.113). Duszpasterski charakter miał również rękopis zawierający kazania wielkopostne Jana Sylwana z Pragi, *Sacramentale* Mikołaja z Błonia, niezidentyfikowany tekst dotyczący paramentów i urzędów kościelnych oraz traktat antyhusycki *Eloquenti viro*, przypisywany Mikołajowi z Dinkelsbühl (Lat.Q.ch.I.256). Inne zbiory kazań, z powodu lakoniczności opisu rękopisów, pozostają niezidentyfikowane, jak np. kazania niedzielne z 1408 r. (Lat.F.ch.I.107) czy *Dicta dominicalia* przepisane przez Pawła z B. w 1473 r. (Lat.F.ch.I.334)⁶⁰.

59 W. KLAPKOWSKI, *Rozporządzenie arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja Trąby z r. 1421*, „Kwartalnik Historyczny”, 46, 1932, 1, 1–2, s. 151.

60 Ponadto postylla z XV w. (Lat.F.ch.I.461); *Sermones super epistolas Pauli* (Lat.F.ch.I.473 z XV w.); *Sermones* (Lat.F.ch.I.499 z XV w.; Lat.F.ch.I.500 z XV w.); *Postilla super evangelia* (Lat.Q.v.I.154 z XIV w.); *Sermones super evangelia, epistolas et in festis* (Lat.Q.v.I.156 z XIV w.); *Sermones* (Lat.Q.ch.I.102 z 1463 r.); *Postilla de sanctis* (Lat.Q.ch.I.127 z 1484 r.); *Sermones de sanctis* (Lat.Q.ch.I.193 z XV w.); *Postilla seu sermones* (Lat.Q.ch.I.218 z XV w.); *Sermones* (Lat.Q.ch.I.236 niedatowany); *Sermones de tempore et de sanctis* (Lat.Q.ch.I.243 niedatowany); *Sermones* (Lat.Q.ch.I.245 z XV w.); *Sermones pro festis* (Lat.Q.ch.I.246 z XV w.); *Sermones per curriculum anni* (Lat.Q.ch.I.247 z XV w.); *Sermones* (Lat.Q.ch.I.250 z XV w.; Lat.Q.ch.I.252 z XV w.; Lat.Q.ch.I.253 niedatowany; Lat.Q.ch.I.254 z 1493 r.; Lat.Q.ch.I.257 niedatowany);

Pewne wskazówki dotyczące proveniencji stanowiły dodatki – karty ochronne: np. kartę ochronną piętnastowiecznego kodeksu ze zbiorem kazań stanowił dyplom kościelny z Przemyśla, datowany na 1428 r. (Lat.Q.ch.I.42)⁶¹. Z kolei w innym rękopisie na końcu wpisano notę dotyczącą Piotra z Piotrowic (Lat.Q.ch.I.248 niedatowany).

W kaznodziejstwie wykorzystywane były również egzemplarze. Wykaz egzemplarzy w porządku alfabetycznym znajdował się w pergaminowym kodeksie z XV w. (Lat.O.v.I.152).

Interesujące były zbiory hagiograficzne. Obejmowały one oczywiście *Złotą legendę* Jakuba de Voragine⁶²; prawdopodobnie ten właśnie tekst znajdował się w kodeksach określanych jako *Passionale*⁶³. W niektórych wypadkach teksty hagiograficzne, nawet w postaci tak wielkiego zbioru żywotów jak *Złota legenda*, łączone były z innymi tekstami, np. w kodeksie z XV w., gdzie oprócz *Passionale* znajdowały się również kazania *de sanctis* Peregryna z Opola. Na oprawie książki, a raczej na wyklejce, znajdował się list pasterski kardynała Zbigniewa Oleśnickiego z 1451 r. (Lat.F.ch.I.244). Do zbioru opisów męczeńskiej śmierci świętych (*Passionale*) dołączane były również traktaty spowiednicze i konkordancje biblijne (np. Lat.F.ch.I.434 datowany na XIV w.).

Inny rękopis teologiczny zawierał przepisane w 1444 r. żywoty i pasje świętych: Katarzyny, Barbary, Albana, jak też księgę o szachach (*Liber de ludo schaccorum*) Jakuba de Cessolis, egzemplarz, historię o koronie cierniowej, nieokreślony traktat koncyliarystyczny oraz *De horis canonicis dicendis* Henryka Bitterfelda (Lat.F.ch.XVII.7). W czasach nowożytnych kodeks przechowywany był w zbiorach puławskich. W innym kodeksie z XIII lub XIV w. znajdowały się żywoty świętych oraz teksty m.in. Ps.-Tomasza z Akwinu *De integritate confessionis* oraz lekcje o Niepokalanym Poczęciu NMP przepisane pięknym pismem przez jednego pisarza, z inicjałami kaligraficznymi (Lat.F.v.I.76). Odnotać również należy zbiory hagiograficzne określone jako *Vitae sanctorum* – niemożliwe do zidentyfikowania⁶⁴.

Z zakresu prawa kanonicznego wymienić można dekretały papieskie oraz komentarze do nich (Lat.F.v.II.2, Lat.F.v.II.17, Lat.F.v.II.22 – wszystkie z XIV w., Lat.F.ch.II.23, Lat.F.ch.II.117 z XV w.). Popularny był również aparat Jana

---

Lat.Q.ch.I.258 niedatowany; Lat.Q.ch.I.259 niedatowany; Lat.Q.ch.I.260 niedatowany); *Sermones de tempore et de sanctis* (Lat.Q.ch.I.261 niedatowany); *Sermones a dominica prima adventus* (Lat.O.v.I.147 z XV w.); *Sermones anonymi Poloni* (Lat.O.ch.I.69 niedatowany); *Sermones* (Lat.O.ch.I.70 niedatowany); *Sermones de sanctis* (Lat.O.ch.I.71 niedatowany); *Sermones de tempore et de sanctis* (Lat.O.ch.I.75 niedatowany); *Sermones de sanctis* (Lat.O.ch.I.76 z XV w.); *Sermones* (Lat.O.ch.I.77 z XV w.); *Sermones* (Lat.O.ch.I.78 niedatowany).

61 Innym przykładem może być rękopis Lat.Q.ch.I.251 z XV w., gdzie na kartach pergaminowych znajdowała się bulla dla *Sathego de Lank*.

62 Lat.F.ch.I.168 z XV w.

63 Np. *Passionale*, przepisane w 1424 r. (Lat.F.ch.I.172).

64 Były to: Lat.F.ch.I.515 z XIV lub XV w.; Lat.Q.v.I.159 niedatowany; Lat.Q.v.I.160 z XIV w.

Andrzejowego do szóstej księgi *Dekretalów* (Lat.F.v.II.2) i *Klementyny* (Lat.F.v.II.14, Lat.F.ch.II.138), ale w księgozbiornie był także aparat Jana Faventiniego do *Dekretu* (Lat.F.ch.II.138), summa Jana de Deo (Lat.O.v.II.5 z XIV w.) oraz *Margarita decreti* Marcina Polaka (Lat.Q.v.II.3 z XV w.)⁶⁵. Obecne były rękopisy zawierające teksty soboru bazylejskiego (Lat.F.ch.II.32 z 1521 r.), *Defensorium iuris* Gerarda de Rheinau (Lat.Q.ch.II.185 z XV w.) oraz decyzje Roty Rzymskiej (Lat.F.ch.II.99 z XV w.). Prawniczy charakter miał także kodeks zawierający akta sądowe z lat 1482–1532 (Lat.Q.ch.II.448).

Tekstem teologiczno-filozoficznym była *Summula de coelo*, będąca prawdopodobnie komentarzem do Arystotelesa (Lat.Q.ch.I.134 niedatowany). Autorem tekstu, określonego w opisie jako *Albertus de Saxonia*, mógł być czternastowieczny logik i biskup Halberstadt – Albert von Rickmersdorf, choć podany incipit wskazywać może również na inne dzieło: *Philosophia pauperum* trzynastowiecznego dominikanina Alberta de Orlamünde.

Wspomnieć także warto niedatowany kodeks z wyjątkami z *Secunda secundae* Tomasza z Akwinu (Lat.O.ch.I.47), kwestie filozoficzne Jana Burydana do tekstów Arystotelesa (Lat.F.ch.III.25 niedatowany) oraz wykorzystywane w nauczaniu uniwersyteckim dzieło Porfiriusza z Tyru, *Isagoge* do *Kategorii* Arystotelesa w przekładzie Boecjusza (Lat.Q.v.III.2 z XV w.). W 1466 r. przepisano nieznanne teksty filozoficzne, bardzo ogólnie określone przez dziewiętnastowiecznych bibliotekarzy jako *Philosophia naturalis* (Lat.Q.ch.III.24). Z XIV w. pochodził pergaminowy kodeks zawierający niewymienione z tytułu teksty Arystotelesa: *Opera quaedam*, który w czasach nowożytnych znajdował się w bibliotece TWPN (Cl.lat.F.v.4).

Wśród zabytków historiograficznych wymienić można przekaz niezidentyfikowanej kroniki uniwersalnej, rozpoczynającej się od podziału historii na epoki – być może były to *Flores temporum* (Lat.Q.ch.I.72). Z Polski pochodził kodeks zawierający teksty teologiczne, m.in. Alana ab Insulis i Bartłomieja z Jasła, kazania oraz roczniki (*Annales episcoporum Cracoviensium*) i prawdopodobnie wyciąg z kroniki uniwersalnej Marcina Polaka (*De cronica Romanorum*) (Lat.Q.ch.I.132). Według Józefa Korzeniowskiego kodeks ten należał do Biblioteki Załuskich, jednak już August Bielowski stwierdził, że w rękopisie widniała karta Gołębiowskiego (nr 876), co wskazuje na pochodzenie z Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim.

Inny rękopis miał być zarówno przekazem historiograficznym, jak i – zapewne – przewodnikiem geograficznym: był to niedatowany przekaz opisu Rzymu – *Mirabilia Romae* (Lat.O.ch.IV.1).

Z zakresu astronomii można wymienić kodeks zawierający kalendarz kościelny z tekstami dotyczącymi sprawowania oficjum oraz niezidentyfikowane teksty za-

65 Inne wykłady ksiąg dekretalów to np. Lat.F.ch.II.217 z XV w. – *Lectura super II libro Decretalium*; Lat.F.ch.II.221 z 1411 r. – *Liber de libris totius libri Decretalium*.

tytułowane: *Arithmetica* czy *Constellationes* (Lat.Q.ch.XVII.32 z XV w.). Godny uwagi był kodeks astronomiczny z 1510 r., w którym, obok tablic, znajdował się traktat astronoma Jana z bawarskiego Königsbergu (de Monte Regio, Regiomontanus). Rękopis ten należał do doktora medycyny i dwukrotnego profesora Uniwersytetu Krakowskiego Piotra Wedelicjusza z Obornik, zmarłego w 1543 r. Księgozbiór Wedelicjusza, humanisty i bibliofila, liczył ponad 500 woluminów i po śmierci właściciela uległ rozproszeniu⁶⁶. Kodeks znajdował się później w zbiorach Biblioteki Publicznej przy Uniwersytecie Warszawskim, zatem można przyjąć, że trafił tam z jakiegoś księgozbioru kościelnego.

Innym tekstem, rzadko występującym w zbiorach polskich, był traktat Bartłomieja Anglika *De proprietatibus animalium*, jak odnotowano w tytule – przydatny w kaznodziejstwie – *bonus et subtilis cum sensu mistico valens pro sermonibus* (Lat.O.ch.I.43). W kodeksie tym, niestety niedatowanym, znajdowały się również *Regula św. Augustyna* oraz, prawdopodobnie później wpisana, szesnastowieczna nota dotycząca śmierci papieża Pawła IV, zmarłego w 1559 r.

Z kodeksów medycznych odnotować można aforyzmy Hipokratesa oraz *Doctrina* autorstwa bolońskiego profesora medycyny Giovanniego Garzoniego w rękopisie z XV w. (Lat.Q.ch.VI.77), dzieło medyczne Konstantyna Afrykańczyka przepisane w 1476 r. (Lat.Q.ch.VI.254) oraz anonimowe *Remedia* (Lat.O.ch.VI.51 z XV w.).

Podobnie jak w wypadku zbiorów Biblioteki Załuskich, obecne były również słowniki, służące do nauki łaciny, jak *Catholicon* Jana Balbi z Genui (Lat.F.ch.XVI.2 niedatowany, Lat.F.ch.XVI.20 z XV w.) czy zapewne *Vocabularium Ex quo* z XV w. (Lat.Q.ch.XVI.3). W jednym z rękopisów słownik połączono z tekstem *De virtute Ps.-Augustyna*, *Auctoritates Senecae* oraz *De regulis sanitatis* (Lat.Q.ch.XVII.121).

W przedwojennych zbiorach BN znajdowały się także kodeksy mające walor dydaktyczny. Rękopis z 1448 r. zawierał teksty dotyczące zasad życia: *De nor-*

---

66 Zob. inwentarz ruchomości Piotra Wedelicjusza spisany 26 marca 1544 r., wydany przez Kaspra Miaskowskiego – K. MIASKOWSKI, *Piotr Wedelicjusz z Obornik*, „Roczniki Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego”, 34, 1908, s. 203–212, oraz J. PTAŚNIK, *Testamenty Piotra Wedelicjusza z Obornik i jego żony Otylii*, „Kwartalnik Historyczny”, 23, 1909, s. 372–377. Jak stwierdził Ryszard Marciniak, z treści testamentu Wedelicjusza wynika, że dobra, w tym także książki, zostały podzielone między trzech braci Piotra: kanonika poznańskiego Jana, mieszczanina poznańskiego Błażeja i mieszczanina obornickiego Feliksa; księgozbiór zapewne później uległ dalszemu rozproszeniu – zob. R. MARCINIAK, *Cztery podręczniki medyczne Piotra Wedelicjusza z Obornik w Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (uwagi kodykologiczne)*, [w:] D. ZYDOREK (red.), *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne* (Publikacje Instytutu Historii UAM, 44), Poznań 2001, s. 433–434. Nie wyjaśnia to jednak obecności książek w księgozbiorach małopolskich – możliwe, że część książek (kategoria ta nie została wymieniona w testamencie) została ofiarowana przez samego Wedelicjusza, który spędził większość życia w Krakowie, pełniąc funkcje uniwersyteckie i miejskie (był rajcą krakowskim). Inkunabuły z księgozbioru Wedelicjusza znajdują się w zbiorach m.in. Biblioteki Kórmickiej PAN (z klasztoru świętokrzyskiego), Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Kielcach (zob. A. KWAŚNIEWSKI, *Księgozbiory prywatne zachowane w bibliotece kapituły kieleckiej (XV–XVIII wiek)*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, 62, 2012, s. 69–95, zwłaszcza s. 80–81) oraz Biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk – zob. R. MARCINIAK, *Cztery podręczniki medyczne*.

ma vivendi Ps.-Izydora, *De vita, moribus et ritu philosophorum veterum* Ps.-Waltera Burley, listy przypisywane Senece oraz *Secretum secretorum* Ps.-Arystotelesa (Lat.Q.ch.XVII.4). Ten ostatni tekst znajdował się również w innym kodeksie z połowy XV w., obok *Gesta Alexandri Magni*, *De summo bono* Izydora z Sewilli, *De sex alis Cherubim* Alana ab Insulis i niezidentyfikowanego tekstu zatytułowanego *Mellifluus* (Lat.Q.ch.XVII.74).

Być może nauce epistolografii służył kodeks z przełomu XV i XVI w. zawierający kilka formularzy (np. *Epistolae missiles*, *Epistole solitarie*) oraz traktatów humanistycznych na temat pisania listów, m.in. *Compendiosa ars de epistolis artificiose exarandis* Francesco Negri, listy Gaspariniego z Bergamo (de Barzizza) i Paula Schneevogela (Niavis) (Lat.Q.ch.XVII.192). Część z tych kodeksów została zaopatrzona datą ukończenia – 1418 lub 1419 r. Prawdopodobnie była to pomyłka zapisu daty – wspomniany traktat Francesco Negriego powstał w 1487 r. W kodeksie znalazły się również popularna *Ecloga Theoduli* oraz *Metra de somno Hecube uxoris Priami*.

Wreszcie z XV w. pochodził rękopis z kolekcją tekstów Seneki bądź jemu przypisywanych (Cl.lat.F.ch.7).

7.1.3. Rękopisy pochodzące z Biblioteki Wilanowskiej (28 kodeksów)

Wiele kodeksów bez ustalonej proveniencji średniowiecznej znajdowało się w zbiorach Biblioteki Wilanowskiej. Wynikało to nie tylko ze słabego stanu opracowania księgozbioru, ale także z profilu biblioteki.

Wyłącznie na podstawie zdobnictwa Stanisława Sawicka ustaliła, że z terenów Śląska pochodziła kopia Starego Testamentu w trzech tomach, przepisana na przełomie XV i XVI w., m.in. przez Wojciecha zwanego *Gregwicz* (W 670 – 2°, W 671 – 2°, W 672 – 2°). Badaczka ta przypuszczała, że woluminy wcześniej znajdowały się w bibliotece benedyktynów świętokrzyskich, ale nie wskazała na przesłanki skłaniające ku temu twierdzeniu.

Całkowicie nieznana była proveniencja Biblii z pierwszej połowy XV w. (W 696 – 2°), graduau *de tempore* (W 673 – 2°), psalterza (W 674 – 2°), mszału z XV w. (W 687 – 2°). W wypadku jednej księgi liturgicznej – graduau *de sanctis* – wiadomo jedynie, że przepisał go w 1527 r. kopista określony jako *Andreas Cieskovita* (W 669 – 2°).

W zbiorach wilanowskich znajdował się również wykład Ewangelii autorstwa benedyktyna Brunona de Segni, w kopii z XIV w. (W 698 – 2°). Z XV w. pochodził rękopis zawierający *Collectarius super librum psalmodum* autorstwa czternastowiecznego premonstratensa Piotra z Harenthals (W 686 – 2°). Inny kodeks z XV w. zawierał *Etymologie* Izydora z Sewilli (W 689 – 2°).

Wśród rękopisów teologicznych wymienić należy datowany na XIV w. kodeks zawierający, oprócz homilii, także komentarz Ryszarda ze Św. Wiktora do wizji Daniela (W 691 – 2°). Na przełomie XIV i XV w. powstał kodeks pergaminowo-papierowy z tekstem *Laus Mariae* (W 697 – 2°), zaś w XV stuleciu *Breviarium pauperum* – prawdopodobnie tekst Ulricha von Völkermarkt (W 706 – 4°). Ze zbiorów polskich pochodził rękopis zawierający tekst Gracjana *Super symbolum* oraz traktat *De officio missae*, być może przepisany przez uczonego krakowskiego z XV w., Jana Hesse – brata Benedykta (W 702 – 2°).

W Bibliotece Wilanowskiej były również zbiory kazań Łukasza z Wielkiego Koźmina (W 677 – 2°, W 678 – 2°), Jana Sylwana z Pragi (*Linea salutis*: W 705 – 4°) niezidentyfikowane *Sermones* (W 681 – 2°, W 690 – 2°, W 694 – 2°) oraz postylla *de tempore* z XV w. (W 688 – 2°). W rękopisie z XV w., po *Quadragesimale*, czyli zbiorze kazań wielkopostnych, znajdował się traktat *De XL mansionibus*, dotyczący pobytu Izraelitów na pustyni, oraz tajemniczy tekst *Liber sacramentorum* (W 693 – 2°). W innym kodeksie po postylli autorstwa Jana z Aleksandrii (Jana de Cardalhaco?) zamieszczono popularny traktat *De miseria humanae conditionis* Innocentego III (W 695 – 2°). Nieznana jest również proveniencja średniowieczna tekstu *Dialogus de conversione Cesarii et Apollonis* z XV w. (W 708 – 8°). Być może był to przekaz *Dialogus miraculorum* cystersa Cezariusza z Heisterbach, gdzie początek tekstu brzmiał: *Cupiens loqui de conversione...*, choć nie wyjaśnia to oczywiście drugiego członu tytułu: *Apollonis*.

W jednym z rękopisów, zawierającym kazania *de tempore* Konrada Holtnickera z Saksonii oraz kazania o zmarłych, na początku znajdował się wiersz w języku czeskim podpisany przez ks. Martina z Holešova, który dedykował swoją pracę panu z miasta Konina (W 682 – 2°). Może to sugerować, że cały kodeks powstał w Czechach, ale niestety, nie mamy żadnych innych przesłanek mogących potwierdzić tę hipotezę.

Wspomnieć należy również o traktacie pokutnym Thomasa de Chobham z 1392 r. (W 701 – 2°). Interesujący był piętnastowieczny rękopis zawierający *Institutiones* Justyniana połączone z drukiem *Etymologii* św. Izydora, wydany w 1472 r. (W 680 – 2°). Wreszcie nieznana jest również proveniencja łacińskiego traktatu o wymowie w rękopisie z XV w. (W 700 – 2°).

Znakomita większość spośród 36 kodeksów średniowiecznych Biblioteki Wilanowskiej nie zawierała żadnych informacji o pochodzeniu. Na podstawie zachowanych opisów trudno określić, czy rękopisy te powstały i funkcjonowały w kręgu zakonnym, czy duchowieństwa diecezjalnego. W wielu wypadkach nie sposób stwierdzić, czy były to produkty skryptorium polskiego, czy też importy – średniowieczne lub nowożytne. Różnorodność tekstów – od przekazów Pisma św. po teksty wykorzystywane w szkołach, jak *Etymologie*, wreszcie niezidentyfikowany traktat *De officio missae* przepisany przez profesora krakowskiego Jana Hessego – sugeruje, że zbiory te mogły pochodzić z polskich instytucji kościelnych.

7.2. Rękopisy o nieustalonej proveniencji nowożytnej

W wykazie znalazły się także opisy 24 rękopisów, w których przypadku nieznana jest proveniencja nowożytna, co oznacza, że nie podano w katalogu petersburskim siglum i nie było możliwości ustalenia pochodzenia rękopisu. Prawdopodobnie jednak były to kodeksy ze zbiorów polskich, gdyż uczeni polscy zdołali udowodnić ich pochodzenie w trakcie rokowań polsko-radzieckich w latach dwudziestych XX w., skoro kodeksy te znalazły się w transportach książek kierowanych do Warszawy.

Wśród tych rękopisów były księgi liturgiczne, jak dwa antyfonarze (Lat.F.ch.I.377 z XVI w., Lat.F.ch.I.378 z drugiej ćwierci XV w.), nieokreślone *Officium* z XV w. (Lat.Q.v.I.195) i oficjum maryjne z 1446 r. (Lat.F.v.I.105), *Ordo missae* z XIV lub XV w. (Lat.Q.ch.I.208), *Hymni sacri* z XV w. (Lat.Q.ch.I.267), fragment piętnastowiecznego papierowego brewiarza gnieźnieńskiego (jedna karta – Lat.Q.ch.I.1360) oraz fragment homiliarza bez daty przepisania (Lat.Q.ch.I.170). Z kręgu cysterskiego pochodził natomiast kodeks zawierający *Vigiliae mortuorum secundum usum ordinis Cisterciensis*, przepisany w połowie XV w. (Lat.Q.v.I.213).

Do grupy komentarzy biblijnych należał komentarz do Ewangelii św. Jana autorstwa Piotra Oliviego, w kodeksie z 1440 r. (Lat.F.v.I.106). Interesujące były również kodeksy teologiczne. W latach siedemdziesiątych XV w. powstała kolekcja duszpasterska, zawierająca teksty dotyczące sprawowania Mszy św., *Compendium moralitatum* Jakuba de Lausanna, traktat Jodoka Weilera z Heilbronn na temat ekskomuniki, uzupełniony notą o interdzykcie, dzieło Jakuba z Paradyża *De bona voluntate* oraz niezidentyfikowany podręcznik dobrego umierania (*Ars moriendi*) i kazania (Lat.Q.ch.I.114). Przypuszczalnie rękopis ten służył duchownemu sprawującemu *cura animarum* w parafii – niestety nie wiadomo, czy był to krąg duchowieństwa diecezjalnego, czy też zakonnego.

Tajemniczym rękopisem był kodeks zawierający *Antoniana*, bez podanej daty powstania (Lat.Q.ch.I.136). Prawdopodobnie był to przekaz *Confessionale* Antonina z Florencji (Pierozzi) – dominikanina i arcybiskupa Florencji, który zmarł w 1459 r. Był to podręcznik spowiedniczy bardzo popularny w późnym średniowieczu, czego dowodem były liczne wydania inkunabułowe⁶⁷.

Interesujący kodeks, złożony zapewne z kilku odrębnych części, z których najstarsza została przepisana w 1416 r., oprawionych razem w drugiej połowie XV w., zawierał na początku tekst reguły św. Augustyna, następnie różne drobne teksty maryjne (np. *Planctus Mariae*, hymny), hagiograficzne (o św. Annie) oraz, być może w formie wyciągów, utwory o sztuce kaznodziejskiej (*de arte predicandi*), opinię Jana Kapistrana *De abortivis* czy tajemniczy tekst zatytułowany: *Prawa św. Jadwigi* (*Hedvigis sanctae leges atque jura*) (Lat.Q.ch.XVII.213). Całość sprawia wrażenie

67 Zob. P. MICHAUD-QUANTIN, *Sommes de casuistique et manuels de confession au Moyen Âge, XII–XVI siècles*, Louvain i in. 1962, s. 73–75.

nie florilegium duchownego parafialnego, choć nie można wykluczyć klasztornego pochodzenia kodeksu. Prawdopodobnie z kręgu zakonnego wywodził się rękopis zawierający przekaz reguły św. Augustyna, niestety bez podanej daty przepisania tekstu (Lat.O.ch.I.67).

Z XIV lub XV w. pochodziła kolekcja tekstów teologicznych: *De cognitione verae vitae* Ps.-Augustyna, *De natura rerum* Bedy Czcigodnego oraz traktat polemiczny przypisany w kodeksie św. Atanazemu (Lat.F.v.XVII.1).

Godne uwagi były również trzy homilie autorstwa profesora Uniwersytetu Praskiego Piotra ze Stupna (Scopnaw), zmarłego w 1407 r., w kodeksie niedatowanym, ale zapewne pochodzącym z XV w. (Lat.Q.ch.I.276). Ponadto odnotować należy kodeks z *Summa super epistolas et evangelia* na cały rok kościelny – prawdopodobnie zbiór kazań z XV w. (Lat.Q.ch.I.273).

Innym wartościowym tekstem był wyciąg z *Horologium divinae sapientiae* Henryka Suzo, zatytułowany: *Sto rozważań o Męce Pańskiej* (*Centum meditationes passionis domini*) z dołączonym tekstem *Planctus Mariae*, bez daty przepisania (Lat.Q.ch.I.277). Ciekawy był również kodeks z 1463 r., zawierający oprócz kazań także *Summa de ecclesiasticis officis* autorstwa dwunastowiecznego profesora teologii Uniwersytetu Paryskiego Jeana Beletha (Lat.O.v.I.120). Inny kodeks z XV w., liczący raptem trzy karty, zawierał krótki traktat na temat podziału chrześcijaństwa na 10 nacji, zróżnicowanych według rytów liturgii – *Divisiones decem nationum totius Christianitatis* (Lat.O.ch.I.45). Ten krótki tekst, popularny w późnym średniowieczu, wydawany był wielokrotnie drukiem już od początku lat siedemdziesiątych XV w.⁶⁸ Prawdopodobnie ze zbiorów polskich pochodził niewielki, bo liczący zaledwie 11 kart, *Computus ecclesiasticus* z lat 1472–1527 – być może część wyodrębniona z jakiegoś innego rękopisu (Lat.Q.ch.I.299).

Jedynym tekstem historiograficznym był przekaz wczesnohumanistycznego dzieła *Liber augustalis imperatorum* Ps.-Petrarki (Benvenuto Rambaldiego da Imola), gdzie przedstawiono dzieje cesarzy, począwszy od Juliusza Cezara do cesarza Wacława. Tekst ten znajdował się w niedatowanym kodeksie, pochodzącym prawdopodobnie jeszcze z XV w. (Lat.F.ch.IV.52). Znane są inne przekazy tego dzieła, powstałe w kręgu Uniwersytetu Krakowskiego, datowane na lata sześćdziesiąte i siedemdziesiąte XV w.⁶⁹

68 Odnotowano blisko 30 edycji drukowanych w XV w. – zob. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke on-line* (<http://gesamtkatalogderwiegendrucke.de>) nr 85663N, 8567–8588 (dostęp: 23.04.2015).

69 Kraków, BJ 433 i BJ 482 – opisy zob. C. PIROŻYŃSKA w: *Catalogus BJ*, t. 2, Wratislaviae i in. 1982, s. 311–314; A. KOZŁOWSKA w: *Catalogus BJ*, t. 3, Wratislaviae i in. 1985, s. 89–92.